3 1761 07016357 1

Л. Кащенко.

Борці за Правду.

Історичне Оповідання.

Видання 4-те.

Українське Видавництво в Катеринославі.

PG
3948
K33B6
1919
c.1

1919.
ВІДЕНЬ—КАТЕРИНОСЛАВ.
З друкарні Мехітаристів у Відні, VII.

Presented to the

LIBRARIES *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

JAROSLAW AND HELEN SEMOTIUK

А. Кащенко.

Борці за Правду.

Історичне оповідання.

Вид. 4-те.

Українське Видавництво в Катеринославі.

ВІДЕНЬ — КАТЕРИНОСЛАВ.
З друкарні Мехітаристів у Відні, VII. ул. Мехітаристів ч. 4.
1919.

LIBRARY
AUG 27 2008
UNIVERSITY OF TORONTO

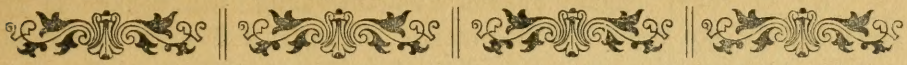

I.

Весна почала вже вбірати степ у зелені шати, оздоблені ріжноколіровими квітками. Від краю до краю неба, скільки оком глянь, простягся той степ тихий, покійний і рівний, як море у теплий безвітряний день. Ні ярочка у степу, ні горбочка... Тільки могили, нерухомі степові вартові, край неба бованіють, про минуле згадують...

Тільки орел, що роспластавши у повітрі могучі крила, кружляє під самою хмарою, спромігся розглядіти, що серед того зеленого моря, глибоко у нього пірнувши, біг кіньми невеликий гурт козаків. Мов чорні комашки посувалися ті козаки по безкрайому степу з півночі на південь, все далі та далі від рідної Україні, туди, де віра погана, де неволя бусурманська — розлука християнська.

То їхав Богдан Хмельницький з своїм сином Тимішем та з славнилш товаришами: Богуном, Джеджаліем, Бурляем, Довбнею та Влучаком. Вони їхали з Січі Запорожської до хана кримського, просити його помочі на поляків, що повернули славне козацтво на хлопів, поодбірали собі у козаків грунти й маєтки, запродали жидам святі церкви і ганьбили те, що є найдорожчого у людини — ганьбили честь жінок та дівчат українських.

Попереду на буланому огирі, красувалася величня й могутня постать Богдана Хмельницького. Його червоний жупан з довгими вильотами брав у себе очі, мов пишний мак, що зацвів серед зеленого степу. Високе чоло Богдана поділялося надвоє глибокою зморшкою, над очима його збігалися до купи рясні брови, а довгі вуса, обгорнувши уста півколом, мов застигли у своїй пишній красі. На всій постаті козацького ватажка відбивалася глибока дума й рішучість і став і

Не за легку справу брався Хмельницький. Він брався за ту саму справу, що через неї Наливайко, Сулима, й Павлюк загинули лютою смертю під руками катів, за справу визволення України з під лядської кормиги... Козацької сили немає... Реєстрові козаки у ярмі й покірливі гнобителям своєї батьківщини... Навіть коло самої Січі Запорожської стояла польська залога, що зараз гналася за козаками, намагаючись захопити непокірливого Чигиринського сотника і запровадити його у Варшаву на ганебне катування й страту.

Поруч з Хмельницьким з одного боку їхав кремьязний, як дубовий пень довговусий козак Богун та високий мов дзвіниця Джеджалій. У обох запорожців були за плечима рушниці, біля боку шаблі, а за поясом пистолі. З другого боку від Богдана басував конем син його Тиміш, бравий, чорновусий парубок, у блакитному жупані, а позаду їхали: запеклої вдачі козак Довбня, з келепом замісць шаблі біля боку, та два посивилі вже січовики: Бурляй та Влучко.

Зброя цього останнього запорожця теж одрізнялася від зброї товариства: за плечима у нього, замісць рушниці був лук та сагайдак з стрілами. Влучко не любив рушниць і глузливо звав їх пукавками, додаючи, що вони на полювані тільки полохають дівчину, а на війні виявляють вояків ворогам. Влучко давав перевагу луку та стрілам, „бо ними“, говорив він, „ще за дідів і прадідів наші козаки стріляли“. За теж і справді другого такого влучака, як він, не було на всьому Запорожжі.

— Про що замислився? — звернувся Богун до Хмельницького. — Дасть Бог, все вийде на добре. Нам тільки б за допомогою Орди взяти хоч одну добру перемогу над ляхами, а там повстане вся Вкраїна, заблищать ножі та списи, і будеш ти гетьманом.

— Або на шибениці... — обізвався Богдан. — Або жили з мене живого тягтимуть... або спечуть, як Наливайка.

— Чи від тебе це чую, Богдане? — здивувався Богун. — Ти страхаєшся? Ти вагаєшся?

— Ні, не страхаюся! — рішуче одповів Хмельницький. — Хоч би воно й сталося так, то не боюся. Або смерть мені, або воля Україні! Коли б я боявся смерти, то не поліз би у пащу звіру, що його сам раздрятував. Адже не забув ще хан того, що я з запорожцями попалив та поруйнував береги його Криму, а до того ще потопив пьятнадцять бусурманських кораблів з крамом та військом. Чи не наготовив він за для мене, замісць помочі, довічну неволю або й смерть!

— Ні, того не бійся! — обізвався Джеджалій. — Сміливого ворога хан поважає. Татарські хани завжди були лицарями, і через те, що ти сам їдеш до хана своєю волею, тобі не буде зроблено ніякого лиха. Бурляєві, що теж морем водив козаків і Сіноп поруйнував, теж на мою думку, нема чого боятися, а от мені, так справді, коли б не здобути лиха за те, що зрадив я свою, бусурманську віру та приєднався до вас, запорожців.

— Ви всі складаєте мій почот — сказав Богдан — і як що моя справа вийде на добре, то з вас нікого не насміють зачепити.

— Он як усім виходить на добре, — подумав собі Богун, — а чи складеться ж так і мені?... Чи знайду я свою кохану дівчину, свою наречену, Марину?

Іван Богун був походженням з стародавнього шляхетного роду, що мав предківщину, хутір, біля річки Бугу, недалеко Винниці. Наречена Богунова, Марина Михнюківна, що він її зараз згадував, була шляхтянкою, українського роду.

Михнюки й Богун були сусідами і по сусідському приятелювали, а коли у Михнюків народилася дочка Марина і вони справляли її хрестини, Бугуни висватали її за свого сина Йвана, хоч йому вже й було тоді пьятнадцять років. З того часу наречені мало коли й бачилися, бо Іван вчився у бурсі, а далі козакував і був здебільшого на запорожській Січі, або у походах; Марина ж зростала на хуторі батьків, а освіту доставала від вчителя-німця.

Все те щасливе життя Богунів та Михнюків давно минулося. Іванові батьки померли, а предківщину Богунів, за його участь у повстаннях Павлюка та Остряниці, було сконфісковано. З родини Михнюків у повстаннях брав участь тільки двурідний брат Марини, але й цього було досить, щоб сусідні польські пани одібрали їхній маєток собі.

Покривжденний та збіднілий Михнюк мусив задавити у своєму серці почуття помсти і подавсь річкою Бугом на південь, шукати вільної землі. Оселився він знову таки біля Бугу, там, де впала у нього річка Кодима, збудував собі хату і почав розводити сад.

Про Йвана Михнюки давно не мали ніякої звістки, але він памьятав заповіт батьків і торік одшукав Михнюків у новому хуторі. Загартований уже під ті часи у бойовищах козак побачив тут чарівної вроди карооку дівчину, свою наречену. Марина, що зустріла його як дитина, що далі почала заглядатися на молодецьку постать козака иншим поглядом і стала його соромитись.

Пробувши у Михнюків два місяці, Богун вдруге посватав Марину і став її нареченим уже з власної згоди дівчини. Про те

побратись нареченим не судилося. Богунові небезпечно було жити на Вкраїні, бо поляки шукали його голови, і через те він, порадившись з Михнюками, намірився податись на запорожські землі, аж на Самарь, і повернутись за Мариною вже після того, як збудує там собі зімовник.

На чому Богун став, те й вчинив, але прибувши зімою до Бугу, він знайшов тільки димарь від Михнюкової хати та обгорілі колоди; роспитавшись же по околицях, довідався, що в осени набігала сюди Орда і старих Михнюків повбивала, а його наречену, його запашну квітку Марину, забрала у полон і погнала до Криму.

Богун був боляче вражений і засмучений цією пригодою, бо щиро кохав наречену. Веселий та жвавий до того часу, він став тепер сумним, і ніхто вже, навіть серед веселого товариства, не чув більше його сміху. Проте, повернувшись до Січі, Бугун почав добувати грошей, щоб викупити Марину з неволі.

Під той саме час до Січі прибув Хмельницький збірати товариство, щоб піднятись на поляків. Богун перший приєднався до нього, і коли той налагодився їхати до Криму за хановою допомогою, Богун поїхав разом з ним, маючи надію при цій нагоді одшукати й викупити свою наречену.

Деякий час після розмови козаки їхали мовчки. Коні їхні хотіли пити і бігли тихше. Сонце пекло по літньому й наганяло дрімоту. Птаство цвірінькало по-між зеленою травою й виспівувало у повітрі, поки, зачувши високо під небом орлячий клекіт, враз принишкло й поховалося.

— А ну, панове, — обізвався молодий Хмельниченко, — гляньте у гору! Як що влучить хто небудь з нас в орла, то буде Україна вільна од ляхів, а як ні, то будемо на палях!

— Почав уже свої вигадки! — з ухмілкою на вустах обізвався його батько. Ніколи ти його не влучиш!

Тиміш узяв до рук рушницю, націливсь і стрельнув. Орел хитнувся на бік, але скоро знову роспластав крила і почав кружляти над степом.

— Не влучив! — сказав засмученний козак. — А ну ви, дядьку Джеджалію.

Джеджалій націливсь і стрельнув, але наслідки були такі самі: орел немов дрятував козаків і наче висів у повітрі над їх головами.

— Мабуть куля не досягає! — сказав Джеджалій незадоволено.

У ту мить позад Богуна застогнала тятива під рукою Влучка, і гнучка стріла жалібно заголосила, піднімаючись вище та вище під небо. Ось її вже не чути... Всі, сперши дух, дивляться угору, де в блакиті неба ширяв степовий хижак. Аж ось він раптом підкинув у гору крилами так, що вони вдарилися одно об одне, клубком перекинувся кільки разів у повітрі, неначе з чимсь змагаючись, і камінем впав козакам до ніг, роскидавши свої, колись могучі, а зараз безсилі, крила... Стріла влучила хижакові у груди і гостряком рихви виглядала з його спини.

Скрики здивування й радости пролунали в степу.

— Ну й Влучко! Ну й козак добрий!

— Спасибі вам, Петре, велике! — кинувся Тиміш до Влучка. — Ви врятуєте Вкраїну!

— Як би то так легко було вирятувати нашу неньку! — з задоволеною ухмілкою одповів старий запорожець.

Козаки попростували далі. Хмельницький вже не боявся польської погоні, бо козаки зараз були у татарських степах, куди поляки не насміли б забігти. Він прямував тепер до Перекопу, де беєм був його давній ворог, а по лицарству приятель, Туган-Бей. Богдан мав надію, що Туган-Бей, поважаючи лицарство, не буде помщатись. І козацький ватажок не помилився: Туган-Бей став йому у великій пригоді.

II.

Від тяжких мук, що їх зазнала Богунова наречена Марина під час перегону її з невольниками з України у Крим, та від пекучої розпуки через смерть батьків, вона стала зовсім байдужа до своєї власної долі. Дівчина почувала тільки те, що жити на світі далі вона не може і повинна якось заподіяти собі смерть. Увесь час, поки її вели до Бахчисараю, Марина тільки й думала про те, як би досягти своєї мети. Тим часом врода Марини та її розум і шляхетське виховання скоро звернули на неї увагу ханських прибічників, і найближчий до хана мурза Хамамбет поставив її перед ханські очі.

Тільки тепер, коли хан упьявся у молоду дівчину своїми ласими очима, затріпотіла Марина за свою долю, душа її понялася смертельною розпукою, світ заступився туманом, і вона зомліла схилилася до рук Хамамбета.

Коли Марина прочуняла, вона була вже у гаремі, на мнякому ліжку, серед роскошів та пахощів, а біля неї сиділа циганка Астара, приставлена до дівчини за служницю.

Астара давала Марині щось нюхати, а далі умовила випити якогось зілля, що від нього по всьому тілові дівчини пішло тепло, і вона підвелася.

Проживши після того який час у гаремі, Марина дуже полюбила циганку, бо та щиро до неї ставилася й співчувала її горю. Вони були майже землячки. Кочуючи з чоловіком по-над Дністром, Астара знала українську мову однаково, як і свою циганську. Марина давно вже розповіла Астарі про своє життя, тяжку смерть батьків та нудьгу за милим козаком, її нареченим; циганка ж, що за ввесь час свого невільного життя у Бахчисараї, вперше зазнала ласку, всім серцем прихилилася до дівчини і теж розповідала їй про своє життя. Плачучи циганка розказала, як щасливо вона кохалася з своїм чоловіком, як придбала тройко діточок, як курчаток маленьких, і як одного дня набігли до Дністра татари, побрали всіх у неволю і розлучили її з чоловіком та з дітками-підлітками.

— Тому минуло більше як девьять років, — говорила, втираючи сльози Астара, — і моя меньша доня, нещасна зіронька, моя Заря, повинна б бути зараз такою, як і ти. Але де вона? Де? Кого втішає своїм дитячим тілом? Чиї очі веселить своєю дівочою красою?

У такі хвилини обидві невольниці, стара й молоденька, разом плакали, пригорнувшись одна до одної, як дві рибоньки, викинуті на берег.

Марина знала вже, що мусить стати жінкою хана і навіть переболіла вже з приводу цього серцем. Вона знала, що їй нема звідки сподіватися порятунку і звикла вже до тієї гіркої думки, але як тільки у її покої приходив хан, вона з жахом ховалася від нього, бо бачила у татаринові вбивцю своїх батьків і ворога любої батьківщини її, України. Цього почуття огиди до хана вона не мала змоги перемогти й охоче приймала кару за непокірливість йому, а все таки не корилася.

Боліючи за молоду дівчину серцем, Астара одного разу спитала її:

— Хочеш, Газізю, — так по татарському звали Марину, — я зроблю так, що хан не буде тобі огидливий?

— Не зви мене, Астарочка, Газізею. Мені не любе це бусурманське ймення. Зви мене Мариною. Нехай хоч рідне ймення

нагадує мені про Україну. А як же ти можеш зробити, щоб хан не був мені огидливий?

— Дам тобі такого зілля, що, як випьеш, то й покохаеш хана і тоді будеш собі жити щасливою.

— Покохати хана? — жахливо скрикнула Марина. — Боронь Боже від того!.. Я кохаю иншого.

Того ти забудеш! — перебила циганка. — Тай нащо його памьятати? Тільки мука одна.

— Ні, нізащо в світі. Нехай ліпше візьме мене бусурман примусом, нехай буду боліти серцем і мучитись, а щоб забути Йвана та покохати бусурмана, та не дай того Боже! Не давай мені такого зілля, Астарочко... не давай! Зроби ліпше так, щоб я стала ханові нелюба і він од мене одсахнувся.

— Нічого, дитино моя, не було б з того доброго... — сказала журливо Астара. — Нелюба будеш ханові, то подарує він тебе якомусь мурзі, старому ласунові, і буде тільки на гірше. Така вже твоя доля, бідна моя бранко, щоб свого щастя не мати, а бути за втіху ворогові!

Розпач опанував душею молодої дівчини з речей циганки.

— Ой, Боже мій... Боже мій! Мати Божа! — заридала Марина. — Защо ви покинули мене, сиротину? Отрути мені дай, Астарочко! Щоб не достатись мені на ганьбу... щоб збутися своєї гіркої долі!

Астара почала милувати дівчину й заспокоювати, а щоб чимсь її розважити, перевела розмову на Бахчисарайські новини.

— Знаеш, Мариночко, до хана приїхали гості з вашого краю, з України?

— Наші козаки та до хана в гості? — здивулася дівчина. — До свого одвічнього ворога? Ніколи того не може бути!

— Так вони не гостювати прибули, а просити помочі на ляхів. Хочуть Україну з під ляхів визволяти.

Сльози враз зникли з карих очей дівчини, й у них заграв промінь радісної цікавости.

— Невже справді? — схопилася вона. — Хто ж саме прибув? Може чула, Асторочко, так говори!

— Чула від евнухів, що Хмельницький прибув з сином та пьятьма товаришами.

— Хмельницький? Чула про нього. Іван оповідав, що ходив колись з Хмельницьким у Чорне море. Так він хоче визволяти Україну? Ой леле, яке щастя! Поможи йому Господи! Мій Іван тої думки, що коли б ляхи не задавили Україну та

не знищили козацтва, то ми давно б звоювали татарів і ввесь їхній поганий Крим у нівець сплюндрували. Тоді б не було кому ані гнобити нас на нашій землі, ані руйнувати Україну та забірати людей наших у неволю. А що ж, Асторочко, як до того ставиться хан? Не чула?

— Навряд чи те станеться, бо, кажуть, хан лютий на козаків і на цього самого Хмельницького за те, що вони завжди його царство воювали. От козаки вже тиждень у Бахчисараї живуть, а хан досі не пустив їх перед свої очі.

Марина замислилась. По-між брівоньками дівчини склалася смужка, щічки заграли румьянцем, а сама вона важко дихала й дивилася кудись на бік, неначе бачила там одповідь на явусь думку. Згодом Марина встала з софи і почала розмову вже голосом людини, що на чомусь уже стала.

— А як ти гадаєш, Астаро: хан допоміг би козакам, коли-б я його про те благала?

— Ти, дитино? — здивувалася циганка. Проте згодом, обміркувавши питання Марини, вона додала:

— А може й справді хан вчинив би по твоєму бажанню, коли-б ти стала до нього ласкавішою. З усього виходе, що він тебе покохав не хижацьким коханням, що аби дівоцтво взяти, а певним, щирим коханням. Иншій з свого гарему дівчині за непокірливість давно б звелів голову зняти, тебе ж він жаліє й наказує тільки злегка бити різками.

— Так я його благатиму! — сказала рішуче Марина і почала чепурити своє волосся та вбіратися у саєтове татарське вбрання. — Адже я вже досить добре розмовляю по татарському, Астарочко?

— Добре! Хан зрозуміє!

Коли у вечері того дня хан навідався до Марини, вона не ховалася од нього, як звичайно було, під килими, або за софу, а зустріла його чемно й ласкаво.

Хан Іслам-Гірей був ще не старий і в його не дуже довгій рудій бороді тільки по-де-куди почала вибиватися сивина. Як для того часу, він мав добру арабську освіту. Улесливість прибічників та невольнича покірливість давно набридли ханові й упертість Марини разом з її соромливістю дуже приваблювали його до неї.

Побачивши сьогодня дівчину ласкавою й неполохливою, хан зрадів. Веселий він сів на софу й з посміхом почав розпитувати Марину, через що вона так його боїться.

— Великий царю! — сказала Марина. — Ти хочеш, щоб я стала тобі дружиною, а як те може статись, коли я бачу в тобі свого лютого ворога.

— Який же я тобі ворог? — спитав здивовано хан. — Глянь: ти бранка, невольниця, а в яких роскошах ти пробуваєш! Вороги так не чинять. Ти повинна почувати себе щасливою, бути мені вдячною й любити мене!

— А хіба пташка любить ту людину, що замкнула її у золоту клітку? Ти зроби так, щоб ці покої не були мені тюрмою.

Горде чоло Іслама стало суворим.

— Це неможливо, — одповів він. — По нашому закону жінки повинні жити в гаремі.

— Я не на волю натякаю, — перебила Марина, — Ти зроби так щоб я тебе покохала, а для цього треба, щоб я не дивилася на тебе, як на ворога своєї рідної країни. Ви, татаря, одвіку тільки пили нашу кров, жили працею наших невольників і втішалися нами, дочками України. І ти чинив те саме. Як же можу я покохати тебе, ворога моєї рідної землї?

Хан ще дужче насупив брови.

— Ти дуже смілива й невдячна! Коли так, то я примушу тебе стати моєю жінкою, хоч би довелося забити тебе на смерть!

Марина не злякалася. Вона сіла на подушку біля хана, поклала свої руки йому на коліна і, ласкаво зазираючи йому в очі, почала говорити:

— Царю мій! Ти маєш силу й владу, щоб узяти моє тіло, але нащо воно тобі, коли я не дам тобі свого серця й душі? Хіба мало у тебе жінок, навіть красивіших за мене? Коли бажаєш серця мого й мого кохання, то стань спільником Хмельницькому й допоможи йому визволити Україну зпід лядської кормиги. Тоді я знатиму, що ти брат мого народу, а не ворог, і вірь — я покохаю тебе всім серцем і дам тобі таке щастя, що другого такого не може бути на світі.

Хан сидів на софі мовчки, замислений, але зморшки у нього на чолі порозходилися. Марина зрозуміла, що перемога недалеко і припала йому до колін усім станом.

— Ти, царю, великий і могутній! Ти не побоїшся піти війною на Польщу і допоможеш Україні визволитися й набути міцї?

Хан млів від тепла молодого, дівочого тіла, але не хотів того виявити і не хотів дати згоду відразу.

— Це не така справа, — одповів він через скільки хвилин, — щоб тут її з тобою рішати. Побачуся з Хмельницьким, тоді й обміркую, що вчинити.

Побалакавши після того з Мариною ще з півгодини, хан помилував її рукою і, поцілувавши у чоло, вийшов з покою.

III.

Через день після розмови з Мариною Іслам-Гірей зібрав до палацу всіх своїх мурзів на пораду. У найбільшому покої ханського палацу вся підлога була застелена коштовними килимами, а по-під стінами довгими рядами стояли мнякі софи. По тих софах, підобгавши під себе ноги, сиділи, загорнуті у ріжноколірові халати, сивобороді мурзи, молодші ж із них, що не вмістилися на софах, сиділи поперед них на шовкових подушках. Всі з увагою й острахом дивилися на хана, що сидів на окремій, найвищій софі, і чекали почути його власне слово.

— Знаете ви всі, — почав не поспішаючись говорити хан, — яку велику шкоду чинять нам споконвіку козаки. Не буду вже я згадувати про ватажків їхніх Вишневецького, Сагайдачного, Кішку та Сулиму... Ті вже всі стали перед грізні очі Алаха і прийняли од нього кару за свої вчинки... А от і в недавні роки козаки робили багато шкод нам з отаманом Бурлаем та Хмельницьким. Тепер цей самий Хмельницький прибув у моє царство просити моєї помочі на поляків. Так от я й скликав вас, поважні мужі, щоб разом обміркувати, чи користно нам допомогати Хмельницькому та йти з ордою на польські землі, чи ні.

Один по одному, по черзі, висловлювалися мурзи. Де-хто радив стати з козаками до спілки, бо тоді можна буде безпечно випасувати косяки коней та отари овець по всіх степах і плавати Чорним морем; проте більшість була тої думки, що правовірним не годиться єднатися з християнами, бо така спілка розгніває Алаха, і він не дасть Орді щастя у війні.

Коли всі висловилися, почав знову говорити Іслам-Гірей.

— Мудро кажуть ті, хто не радить єднатися з християнами, бо не благословив би Аллах такої спілки, але пособляти християнам руйнувати й вигубляти їхніх же братів християн, це діло цілком угодне Алахові. Польща тепер велика й могутня через те, що воює руками козаків, коли ж допоможемо ми козакам одірватись з усією Україною од Польщі, то й Польща

занепаде, й Україна, ворогуючи з нею, не набуде такої міці, щоб нас страхати. Так от кажу я: подавши поміч Хмельницькому, ми поживемо польське добро й золото, зробимо угодне Алахові діло, бо зібьемо велику війну по-між християнами, збудемося на півночі шкодливого ворога, козаків, і нарешті догодимо падішахові, бо забезпечимо від козаків турецькі чорноморські береги!

— Сам Алах промовляє устами великого хана! — загукали мурзи, вклоняючись йому до землі. — Нехай станеться по твоєму мудрому слові, великий хане!

Другого дня у тому же покої ханського палацу Богдан Хмельницький на шаблі Іслам-Гірея присягнув, що запрошує він хана до спілки з щирим сердцем, ні в чому його не зрадить і не наведе на лихе. Після присяги хан подав йому руку на доказ того, що пристає з ним до спілки, і таким чином спілка козацького ватажка з Кримським ханом заклалася. При сьому були свідками всі мурзи і ввесь почет Хмельницького, себ то всі прибувші з ним товариші.

Богун не марнував того часу, що пробув у Бахчисараї, і дбав про свою справу. Знаючи добре, що по всіх землях і по всіх краях світу з грошима можливо досягти всього, чого забажаєш, він, лагодючись до Криму, добре набив свій черес червінцями. По татарському Богун знав добре, як і всі останні товариші Хмельницького, і це сприяло йому, щоб тертися поміж мурзами і роспитувати їх про бранців, що були в осени захоплені по-над Бугом.

У татарів велася де-яка регістрація бранців, бо вони багатіли з того, що випускали бранців на волю за викуп, і Богун скоро довідався, що дівчина Михнюківна — у Бахчисараї, але на його прохання сказати, у кого саме вона єсть, йому одмовляли, що не знають, або направляли до Хамамбета — мурзи, цей же останній навпрямки сказав Богунові, що про Михнюківну нема чого й клопотатись, бо її долі можуть позаздрити всі жінки на світі й що її ні за які гроші викупити неможливо.

Ці таємні натякання й підморгування по-між мурзами всякий раз, коли Богун заводив розмову про Михнюківну, упевнили козака в його тяжких гадках, що Марину через те неможливо викупити, що вона у гаремі самого хана Іслам-Гірея. Але Богун був не з тих людей, що спиняються перед перепонами.

Як що неможливо взяти за викуп, то доведеться викрасти!.. — рішив завзятий козак, і в той самий вечір, коли заклалася

спілка з ханом, він пішов до найстаршого евнуха ханського гарему. В його думках склався такий замір, щоб за гроші добути у старшого евнуха дозвіл на побачення з Мариною і під час побачення взяти її і вивезти з Криму.

Старший евнух жив у задньому дворі ханського палацу. Коли Богун доступався до нього, той саме порядкував з меншими евнухами, грімав на гаремних служниць, а найдужче на Астару.

— Як то ти навчаєш молоду Газізю? Доки вона буде дрочитись та баламутити добре серце найяснішого нашого володаря? Великий хан гнівається на красуню, а з нас голови додолу котяться! —

— Не гнівайся, вельможний аго! — покірлило одмовила циганка. — От уже Аллах почув мої благання й помнякшив серце Газізі. Вчора вона ласкаво розмовляла з нашим володарем і навіть рукою його милувала! —

— Милувала рукою? — глузливо гримнув евнух. — Шкуру б я спустив з цієї красуні, а не панькався б з нею, як панькається хан! Їй таке щастя: сам хан підвів на неї свої ясні очі, а запекла християнка ще мордується!

Тут саме увійшов у покої Богун, і евнух раптом вирядив усіх геть, а гостя чемно привітав і посадовив поруч себе на софу.

Богун зразу приступився до діла, щоб не дати евнухові опамьятатись і накрити його мокрим рядном.

— У тебе, аго, у ханському гаремі є дівчина з України, шляхтянка Марина Михнюківна, що ваші татари захопили торік біля Бугу?

— Тс... — злякано зацикав на Богуна евнух і, вставши з софи, обдивився чи не підслухує хто по за килимами, що висіли замісць дверей.

— Від кого козак про те довідався?... —

Богун зрозумів, що догадки його певні, що його мила дівчина тут, у ханському гаремі, й що вона вже не його, а ханова. Мов кліщами здавила йому серце дійсність, і був мент, що він хотів покинути все та вернутись на Вкраїну, не побачившись з Мариною, але та легкодухість недовго панувала душею завзятого козака.

— Ні, не покину без помочі беззаступну сироту, — рішив він у своєму серці, — поки не почую від самої, що вона своєю волею живе з ханом! —

Богун переміг себе, не попустив, щоб та мука, що була у нього в серці, відбилася на його виду, і неначе спокійно одповів:

— Я чув про те ще на Січі запорожській. Михнюківна моя наречена, і я хотів би її викупити.

Євнух широко росплющив очі і підняв догори свою сиву бороду. Він придивлявся до Богуна, неначе хотів розпізнати, чи не зсунувся той з глузду.

— З того часу, — почав він нарешті, — як світить сонце, кримські володарі не продавали своїх жінок. —

— Ну, а може б ти спитав? —

— За єдине таке образливе питання хан зарубав би мене власноручно! —

Щоб не гаяти часу, Богун розстібнув черес і висипав з однієї його половини на софу купу червінців. Очі євнуха заграли хижацьким вогнем, а руки мимо волі зробили рух до блискучого золота, але він раптом схаменувся і, щоб легше перемогти спокусу, одвів очі на бік.

— Заховай гроші! Вони тут ні до чого, бо у хана їх без ліку. —

— Ні, це не ханові! Цю купу я дам тобі за те, щоб мені побачитись з Михнюківною.

Євнух заметушився на софі, а очі його знову палахнули хижацьким вогнем, але згодом той вогонь погас, і на виду татарина відбилася журба.

— Сховай!.. — сказав він, зітхнувши й захичаючи свої очі від волота рукавом халату. — Жоден чоловік не сміє підвести очі на жінку хана. За це євнухові смерть. —

— А ти упорядкуй побачення так, щоб ніхто не довідався. От і всього. —

Спокуса була велика. Прибутки євнуха були не аби якій. Коли Богун висипав ще купу червінців з другої половини чересу, татарин не мав сили далі змагатися й пішов на згоду. Він знову встав, обдивився по-за килимами й пошепки почав говорити:

— Не за ради грошей, а за ради доброї згоди поміж татарами й козаками та співчуваючи тобі, я вчиню по твоєму бажанню. Завтра, як смеркне і хан піде уже до якоїсь жінки на одпочинок, а весь ханський палац пірне у темряві ночі й спокою, я вишлю Михнюківну з служницею до узгірья, де від скель та рясних тополь найгустіше сідає морок, і там ти кільки хвилин побудеш із нею.

Богун подякував євнухові, сказав, що вірить його слову, і пішов лагодитись до скінчення своєї справи.

IV.

Ранком другого дня Богун купив для Марини найпрудчішого на ввесь Бахчисарай коня. Ця купівля здивувала Хмельницького і він, пригадуючи, як увесь час Богун сновиґав по-між мурвами, стурбувався й почав стежити за ним.

Надійшов вечір. Сонце заграло своїм останнім червоним промінням на золотих шпилях високих мінаретів, палахнуло на півмісяцях, що з погорда красувалися на тих шпилях під блакитним небом, поцілувало в останнє верхи білих скель Бахчисарайського узгірья й сховалося за горою. Не чути вже стало на Бахчисарайському базарі вигуків, замовкли голоси й вулицями затихло жалісне скрипіння немазаних татарських гарб і татари, як сонливі курки, розійшлися по своїх хатах. Ніхто не палив світла, бо весняний день був довгий і час було спати. Життя столиці Кримських ханів завмірало, ніч набувала сили, ставала на своє царство й сповивала Бахчисарайське межигірря все густішою й густішою темрявою.

Прочовгали по спорожнілим горницям ханського палацу мнякі панчохи хана, і він, загорнутий у легкий, саетовий халат, перейшов через довгі сіни до гарему і там, стомлений турботами довгого дня, віддався спокійному сну в покоях одної з жінок. Поснули й усі нещасні красуні невольниці, визбірані за для ханської втіхи з усієї землі . . . Не спала ще тільки одна невольниця . . . Не спала дівчина Марина, квітка української землі.

Марина знала, що після її розмови з ханом, він згодився на спілку з козаками, і серце її, налите радісною надією на визволення з неволі рідної країни, напружено тремтіло й не скорялося владі ночі.

Несподівано тишу її покою порушила Астара, піднявши на дверях килим.

— Одягайся, Газізю! — сказала вона пошепки: — Ми мусимо йти зараз до узгірря на край міста. —

На здивовані розпитування Марини про те, нащо туди йти, Астара одмовлялася несвідомістью й тільки просила дівчину одягатися як найскоріше і йти як найтихіше.

— Може мені там щось лихе заподіють? — злякано питала Марина.

— Ні, після останньої твоєї розмови з ханом тобі нема чого сподіватися якогось лиха. —

Марина вся тремтіла з хвилювання, але якесь невідоме

почуття манило її туди, у темряву ночі, на вільне, вохке повітря, під срібний промінь блискучих зірок. Вона хутко вбралася, й циганка повела її за руку з покою у сіни, а з сіней до двору.

На дверях стояв старший евнух і подав вартовому гасло, щоб випустити жінок.

Марина вийшла з Астарою у двір. Пахощі квіток і тополь солодким питвом лилися в істоту дівчини, а безліч давно забутих зірок, милуючи, лоскотало її по виду своїм срібним промінням. На дворі, під тополями, була тиша і тільки краплі води, спадаючи одна по одній з водограїв, ледве чутним плесканням порушали ту тишу.

Біля брами, що виводила на майдан, Марина знову побачила вартового, але він по гаслові евнуха вдав з себе сплячого, і евнух сам випустив жінок за браму.

Мов легкі тіні бігли мертвими вулицями Марина й Астара, обуті у мнякі панчохи. Вони не порушали тиші, так що навіть біля їхніх ніг цвіркуни не залишали своїх пісень. Що-далі вулицею хати рідчішали, а скелі узгірря підсувалися все блище й вищали, і за невеликий час жінки були у самому узгіррі під тінню тополів та скель.

Марина чула, як стукотіло її серце, передчуваючи, що зараз повинно статись щось таємне й страшне. Аж ось якась темна постать людини виникла з по-за скелі.

— Марино! Це я — твій Іван...

Марина впізнала голос свого милого і так скрикнула з несподіванки, що Астара поспішилася затулити їй рота.

— Ти? Мій милий тут, у Криму?

— Я по тебе прибув, моя голубонько! — говорив козак, беручи дівчину з рук циганки і пригортаючи її до себе. — Тікаймо на Вкраїну! У мене вже й коні стоять напоготові.

Пекельна мука стиснула серце молодої дівчини. Кілька хвилин вона стояла мовчки, припавши до плеча милого, і тільки стан її, що бився й тріпотів в обіймах козака, виявляв, що вона не вмерла. Нарешті з грудей дівчини вибилося розпачливе ридання й вона почала відхилятися од козака.

— Не можу я вже бути твоєю, Іване... — над силу вимовляла Марина — не можу! Я вже зріклася своєї долі.

Немов кригу вкинули ті слова Богунові у серце і якимсь невідомим йому самому голосом він спитав:

— Ти стала жінкою хана? —

— Не стала ще... але подала слово стати, як що хан поможе вам визволити Україну з під лядської кормиги. —

— Як? Такою ціною заклалася наша спілка? — крикнув Богун. — Хвала тобі, Мариночко, за любов до своєї неньки — України, але бусурман не смів вимагати від тебе такої жертви. Ти вільна порушити умову, бо вона не вільна, а примусова. —

— Ні, я сама надумала й заклала ту умову, і хоч як мені тяжко зріктися тебе, мій бажаний, але я не зламаю свого слова, і доки хан буде оборонцем і заступником України, я буду йому вірною дружиною. Як що ж зрадить він козакам...

Марина недоказала і, припавши до козака, почала його милувати й голубити.

— Прощай, мій Іване... Прощай, соколе мій! Спасибі, що одшукав мене сиротину, але не судилося нам з тобою щастя-долі мати.

— Ні, голубко моя нещасна, я не можу оддати тебе бусурманові на поталу. Не дам загинути такій перлині дорогій. Я примусом візьму тебе і повезу на Вкраїну. —

— Ні, я не можу! я піду! — одповіла Марина вже рішучо і відкинулася од козака.

— А я візьму! — скрикнув Богун і вхопив дівчину на руки.

— Схаменися, божевільний! — почувся з-за скелі голос, і могутня рука Хмельницького вхопила Богуна за плече.

— Я чув усе, — казав далі Хмельницький, — бо стежив за тобою. Чи ти ж поміркував про те, що вчинив би хан, коли б його нові спільники украли в нього жінку?

Руки у Богуна рознялися, й Марина стала на землю.

— Замісць помочі й спілки хан пішов би на нас війною разом з поляками і поруйнував би Україну до щенту. —

— Немає за що помщатись ханові, — одповів Богун. — Я не грабую його добра, а хочу тільки вернути своє добро: свою наречену, що він у мене пограбував.

— Хоч може й твоя правда,.. — сказав Хмельницький, — але обміркуй же те, що я дав ханові у заставу все, що мені лишилося дорогого на світі. Я лишаю у Бахчисараї свого сина, надію свою — Тимоша... Ти хочеш згубити не тільки його й нас усіх, але й те, що я уладнав — спілку мою з ханом. Ти хочеш роздратувати хана і навіки лишити Україну в неволі.

Богун зблід на виду. Бажання щастя разом з надією на нього геть одливули од козака, і холодний розум взяв перемогу над пориваннями серця.

— Боронь, Боже, мене він того! — сказав він. — Перша мета мого життя — це боротьба за волю України. Моя кохана вже поклала своє серце на жертвеник рідної країни, так нехай же й моє розкраяне серце ляже поруч з її серцем. Прощай, Марино. Умремо для себе й для свого щастя, а житимемо тільки для боротьби за волю України та за щастя рідного народу.

— Прощай, соколе мій! — знову припавши до милого, ридала Марина. — Прощай навіки! Краю нашому рідному вклонися низенько, коли будеш біля вільного Бугу! Радій там радістю вільних земляків, коли визволиш їх... І тоді мене згадай!...

Дівчина, не тямляючи себе, цілувала козака в уста, у чоло й очі, аж поки зомліла впала до рук старої циганки.

Через пів-години дві тіні у легких запиналах нечутно наближалися до ханського палацу тими самими вулицями й стежками і по-під тими самими тополями, що простяглися до узгірря. Тільки тепер не радісною таємницею було налито душу Марини... Її оповила темна нудьга. Тепер не бігла вона, як тоді, жвава й міцна своєю рішучістю віддати себе за щастя рідної України; тепер її, знесилену, ледве вела під руку вірна подруга її неволі, циганка Астара.

А до другого краю Бахчисараю твердими кроками відходили тіні двох дужих козаків, що поклялися віддати своє життя за щастя та волю України.

Другого дня, вважаючи на горе Марини, Астара почала заспокоювати її й розважати.

— Не тужи, доню... — говорила вона, милуючи дівчину. — Не вдавай твого серденька в розпуку. Долі своєї не переробиш, а як що хочеш знати, яка вона буде, я тобі поворожу, —

Марина байдужо простягла їй руку, і Астара почала уважливо ту руку розглядати. Через небагато часу очі циганки заграли таємним огнем і, неначе прозираючи прийдешнє, вона почала:

— Скорботне буде, голубко моя, твоє життя. Ти будеш першою, найбільше улюбленою, дружиною хана і влада твоя над ним буде велика... Всі жінки по всьому Криму будуть заздрити твоєму щастю, але ти не будеш щасливою й прийматимеш серцем муки, бо ніколи не покохаєш хана. Хан помре не своєю смертію... І неначе ти до того будеш причетна...—

— Я не лиходійка! — сказала ображена Марина: — Скоріше я собі збавлю віку, аніж комусь иншому.

Що далі, пророкування Астари все дужче зацікавлювало

дівчину і, забувши своє горе, вона вже з напруженням чекала, що циганка говоритиме далі.

— Твоєму милому буде загрожувати на війні велика небезпека, а як що тільки його не вбьють, то ти ще його побачиш і ви навіть поєднаєтесь...

Хоч Марина й не дуже вірила тому, щоб людина мала силу зазирати у будучину, але слова циганки, мимо її волі, запалили у її серці надію на те, що колись може прийти инше, бажане життя.

— Зроби, Астарочко, так, щоб мого Йвана не брала ні куля, ні шабля, ні инша зброя — говорила дівчина, припадаючи до циганки. — Адже ти зможеш се зробити. Як що ти любиш мене, Астарочко, то замов мого Йвана. —

— Як його замовити без його волі? Хіба от що: одріж свого волосся. Я те волосся замовлю, як сама знаю, і передам твоєму козакові. Як що він не забуде тебе й иншої не покохає, то носитиме те волосся на своєму тілові, а поки носитиме на собі — не візьме його ані куля, ані шабля, ані инша ворожа зброя. —

Марина відрізала пасму свого волосся, і Астара понесла те волосся з покоїв, щоб ніхто не побачив, як вона буде його замовляти.

Ще через день після того, коли Богун сидів у своїй хаті сумний та замислений, до нього увійшла Астара.

— Може ти не пізнав мене, славний козаче?.. Я та сама, що зо мною до тебе виходила твоя нареченна. Ось вона передала тобі на спомин про себе своє волосся. —

Богун узяв до рук пасму мнякого, пахучого, чорно-золотого волосся любої дівчини. Сльоза набігла на око завзятого козака і, щоб не побачила тої сльози стороння людина, Богун повернувся набік і похапцем почав витягати з чересу червінці.

— Спасибі тобі, невідома жінко... — сказав він, опанувавши собою. — Звеселила ти моє серце. Перекажи моїй дівчині, що поки життя мого, носитиму я її волося на грудях біля серця. Оці червінці ти візьми собі за те, що любиш беззаступну сирітку та вірно їй слугуєш. —

Астара вклонившись узяла гроші й хотіла йти, але Богун спинив її та знявши з своєї руки перстень, додав:

— Віддай сього перстня моїй нареченній на спомин про мене! —

Астара заховала червінці й перстень і, вклонившись Богунові, вийшла з хати.

Через тиждень хан з честю вирядив Хмельницького та його товаришів з Бахчисараю, обділивши їх коштовними подарунками. Вітали козаків на прощання по братерські й мурзи татарські, нахваляючись незабаром зійтися й стояти поруч у бойовищах.

Гулко вдарили копитами козацькі коні камьянуватий Бахчисарайський шлях і вихорем понесли козаків від Бахчисарайської брами на північ. Блакитні гори, що стіною піднімалися за Бахчисараєм на півдні, почали присідати і неначе поринали у землю, а зелені узгірря все густіше сповивалися млою.

Через невеликий час казаки знову були у степу і, поринаючи глибоко у травах, посувалися по ньому, немов дрібні комашки, але тепер тих комашок було не сім, а шість, бо Тиміш лишився у Бахчисараї.

Справа визволення Вкраїни заклалася і заклалася добре, як і бажалося, але боляче ті закладини відбилися у серці Богуна, бо навіки відлучили його від власного життя.

V.

На Вкраїні повстали великі й славні події.

Як тільки Хмельницький прибув із Криму до Січі, його зараз було обрано гетьманом козацького війська. Опріч славних товаришів, що були у Криму разом із Хмельницьким, тепер до нього приєдналося чимало січового лицарства, що вже вславилося своєю запеклою вдачою під час повстань Павлюка та Остряниці.

Поки Хмельницький упорядковував військо до походу, сотні старих та покалічених запорожців пішли з Січі на Вкраїну з кобзами й бандурами, а як хто, то й так, убравшись старцем, щоб, переходючи від села до села, з міста до міста, розповісти людям про те, що прийшов час усім узятися до зброї й, ставши одностайно за свої права, вирятуватися з-під лядської кормиги.

Не марнуючи часу, гетьман із кількома тисячами запорожців рушив назустріч польському війську, що під приводом сина коронного гетьмана Потоцького прямувало степами на Запорожжя. Становище Хмельницького було дуже небезпечне: з правої руки у нього лишалася над Дніпром міцна, польська фортеця Кодак, до якої Дніпром з Черкас плив байдаками Барабаш, отаман реєстрових українських козаків, тих козаків, що корилися полякам і

тягли їхню руку, а назустріч йому сунув з військом Потоцький. Доводилося поділити і без того невеликі сили запорожців і, посуваючись до Жовтих Вод, забезпечити себе з боку Дніпра.

Порадившись з полковниками, гетьман вирядив Богуна й Нечая з тисячою козаків добути Кодак, Джеджаліеві та Ганжі доручив перестріти реєстрових козаків на Дніпрі та, не допустивши їх до Кодака, умовити передатись на бік своїх братів; сам же гетьман з Перебийносом, Небабою, та Чернотою попрямував Диким полем навперейми Потоцькому до Жовтих Вод.

Нечислені були ті орли, що перші стали за волю України, але міцні душею й любовю до рідного краю і не страхалися вони йти на сильнішого та краще узброєного ворога.

Богун, що уславився на Запорожжі жвавістью й веселістью, тепер, повернувшись з Криму, став задумний і обережний. Він уникав козацької гульні і ніхто тепер не бачив на устах його усмішки, і навіть веселий гультяй, побратим Івана, Данило Нечай не мав сили його розважити. Всі думки Богуна тепер наведені були на те, як би ліпше послужить справі визволення України, і ті думки й гадки він ховав у собі. Ось і тепер, наближаючись до Кодака, він уже надумав, як його добути, але не похвалився тим навіть Нечаєві.

Добути Кодак, не маючи гармат, неможливо було не то що з тисячою, але й з десятьма тисячами козаків. Богун добре знав, що після того, як Кодак був зруйнований гетьманом Сулимою, Конецьпольський його поновив і ще дужче зміцнив, через те він намислив добути цю фортецю хитрощами. Щоб поляки не довідалися про козаків, Богун наблизився до Кодака поночі по глибокому байраку, і аж діждавши півночі, підняв козаків з байраку і потай наблизив до фортеці. За півгонів до Кодацьких окопів він спинив козаків і звернувся до Нечая:

— Поклади, брате мій, козаків на землю тай нехай лежать, аж поки почуєш від замкової брами постріл, а як почуєш постріл, то чим-дуж поспішайся до брами мене рятувати, бо як не поспієш, то загину.

Після того Богун узяв Бурляя, Довбню, Влучка та ще дванадцять охочих запорожців, одяг їх у вбрання реєстрових козаків, а сам убрався, хорунжим польського війська і пішов з тим товариством по-над байраком аж до Дніпрових скель.

Ніч була хоч і зоряна, але темна. Під ногами козаків, ховаючись у темній безодні, шумів і стогнав Кодацький поріг великої річки. Нижче й вище порогу пелена широкого Дніпра виз-

началася блиском зірок, що грали на тихій воді своїм промінням, смуга ж самого порогу була темна, як роззявлена паща примари.

Од височенних побережних скель Богун повернув до Кодацьких окопів, що починалися зразу над кручею Дніпра і, розмовляючи з товаришами, навмисне голосно по-польському, одверто пішов до північної брами замку, де поблизу лежав у залозі Нечай з козаками.

Тільки що козаки почали наближатися до брами, як з башти на них нагукав вартовий. Богун знав, що у Кодаку сподіваються полковника Кречовського та отамана Барабаша, і сміло одповів по польському:

— Я хорунжий Беньовський, посланець полковника Кречовського, з реєстровими козаками. —

— А де ж сам полковник? — спитав вартовий.

— Прибуде за дві години, разом з Барабашем та шістьома тисячами війська. Одчиняй браму — мені треба перестерегти вашого полковника, щоб привітав гостей! —

Не сподіваючись нічого лихого, вартовий одсунув у брамі засова і трохи відхилив її. Але ще не вспів він глянути в очі Богунові, як упав од його пострілу, а козаки, надавивши на браму дужими плечами, зовсім її відчинили.

Біля брами збився галас, счинилася колотнеча. Вартові на постріл бігли з усіх боків і намагалися знову зачинити браму, але Богун з товаришами грудями її заступали і рубали ворогів шаблями. Над головою Богуна вже не раз блищали ворожі шаблі, та він вибивав їх з рук ворогів. Хтось випалив у нього з мушкету, але куля влучила саме у реміний черес і відскочила від червінців, що були у чересі. На останку він трохи не загинув був від ворожого списа, та на поміч йому підскочив Довбня і перебив списа своїм келепом.

Ворогів що хвилини більшало і козаки знесилювалися; на щастя, скоро почулося тупотіння тисячі ніг, і до брами, мов степовий вихорь, набіг Нечай з товариством. За кільки хвилин, бурхливою весняною потокою козацтво затопило Кодак, заливши його ворожою кровью.

Так була добута ця необорима фортеця, не зробивши жодного постріла з своїх великих гармат. Через скільки день Богун вже догнав гетьмана на Саксагані.

Ганжі та Джеджалію пощастило ще дужче. Біля Камьяного затону вони перестріли полковника Кречовського, що колись приятелював з Хмельницьким. Той плив байдаками в півсотнею

реєстрових козаків окремо від Барабаша, і Ганжа легко умовив його козаків стати за свою віру та за волю України й приєднатись до Хмельницького. На другий день, коли прибув до Камьяного Затону Барабаш з усіма реєстровими козаками і став на ніч табором у березі, Ганжа почав збірати козаків купами й умовляв усіх згадати про кривду польську та про муки єдиної козацької неньки — України, і допомогти Хмельницькому визволити рідний край.

Розмова завзятого запорожця робила на слухачів великий вплив, і козаки почали хвилюватись, вагаючись, на який бік стати. Сумління тягло їх, щоб приєднатися до своїх братів, але жах того катування, якому були свідками на своїх товаришах за попередні повстання, ще тримав багатьох у своїх пазурях. Щоб прискорити справу, Джеджалій взяв свій довгий спис і пішов до Дніпра, де у байдаці вже ліг спати Барабаш.

— Де зрадник, що продав козацьку волю ляхам за панські ласощі? — гукнув Джеджалій. — Де панський прибічник, що переховував і таїв од нас королівські привелеї? Бийте, пани-брати, ляхів і недоляшків, ворогів України!

Барабаш прокинувся, а на нього вже був направлений гострий спис Джеджалія.

— Молися Богу, зрадливий перевертень, бо прийшов твій останній час! —

З тим Джеджалій проштрикнув Барабаша своїм списом і, піднявши у гору, вкинув у бурхливі хвилі Дніпра.

Побачивши, що Барабаш загинув, реєстрові козаки надалі вже не вагалися, а почали кидати у річку всіх поляків та українських перевертнів, що були за старших над реєстровиками.

Пятого Травня 1648 року, ще до схід сонця, молодий Потоцький почав виводити своє військо з табору і становити його до бою. Блискуче й пишне було польське військо. Увесь берег невеликої річки Жовті Води і степ позад неї вкрилися вершниками. Де-кільки полків тих вершників були у блискучих панцирях та мідних шоломах; другі були з звірячими шкурами через плече; треті — у блакитних, золотом гаптованих кунтушах з блискучими китицями по-над плечима; ще инші були вбрані великим піррям. Були тут і улани, й драгуни, і жовніри, й німецькі рейтари. Більше десятка тут було славних полків з кількома десятками гармат... А по-над усім тим військом, немов квітки по полю, маяли на довгих списах ріжнокольорові прапори.

Почало вставати з-за безкрайого зеленого степу червоне

сонце і заграло своїм рожевим промінням на тому пишному війську та на його вигостреній, загартованій зброї.

— Не втечуть тепер од нас хлопи! — говорив задоволено Потоцький своїм прибічникам. — Хоч і не варто б об них поганити зброю — канчуками годилося б розігнати цю наволоч! — коли ж кляті зберуться знов у другому місці, так ліпше вже вибьемо це бидло відразу! —

Тим часом у козацькому таборі військо стояло великим колом, а посеред нього, оточений полковниками, красувався на коні, з булавою у руці, Гетьман Богдан Хмельницький, а над ним маяла біла корогва Війська Запорожського.

Не що давно став гетьманом Богдан Хмельницький, але міцно, сміливо й твердо держав він у руці булаву, і всі, хто бачив у цю хвилину його постать, розуміли, що з рук гетьмана не випаде булава додолу.

Ось він підняв булаву угору, щоб козаки потишилися, і почав промовляти:

— Брати мої рідні.. ..Лицарі — молодці! Нехай буде відомо всім, що не за ради слави й здобичі взялися ми за шаблі, а обороняючи життя й волю свою та дітей і жінок наших. По всіх землях люди обороняють життя й волю свою; навіть тварюка нерозумна — і та робить те саме! Годі вже нам бути невольниками у своїй власній хаті! За те, що ми проливали свою кров, захищаючи од ворогів Польшу, ляхи одібрали од нас і землю, й волю, й віру, і навіть честь! Чи не нас звуть вони проклятими хлопами й бидлом? Чи не вони замордували гетьманів наших Сулиму, Наливайка, Павлюка й Остряницю? Сердешні страдники, що сконали від рук катів, простягають до вас з того світу свої руки, благаючи помститись за їхню кров і за неньку нашу Україну. Невже ж не станемо ми як один за волю України?

Застогнала земля й зашуміло повітря од вигуків кількох тисяч козаків:

— За волю! За віру! За неньку Вкраїну! —

Голосно розійшлася луна по-над Жовтими Водами й одгукнулася аж у Княжих Байраках, що зеленіли своїми рясними дубами позаду польського табору. А в тих байраках саме під той час Перебийніс з своєю ватагою козаків перекопував шляхи, рубав засіки та копав вовчі ями, щоб не дати ворогам України втекти й уникнути козацької помсти.

Разом з реєстровими козаками у Хмельницького стало стільки війська, скільки й у Потоцького; але під рукою Хмельницького

у залозі був ще Туган Бей з чотирьма тисячами татарів. З другого боку, поляки були узброєні далеко краще за козаків та татарів і мали багато гармат, тоді як у Хмельницького було всього одинадцять поганеньких гармат з запорожської Січі, і ніхто б не вгадав зараз, хто буде переможцем.

Після промови гетьмана засурмили в сурми у козацькому таборі. По тому гаслові, мов маків цвіт, висипали до річки у червонних жупанах запорожські вершники. Слідом тяглися піші реєстровики, а обабіч ішла запорожська сірома: лугарі та голоколінчики у білих сорочках та в яких припало штанях, а як хто, так і без нічого, тільки підперезаний рядниною, з списом або з косою у руках.

Ріжноманітне й кепсько узброєне було військо Хмельницького, але могутнє духом і завзяте бажанням віддати життя за волю рідної країни.

Праве крило козацького війська повів Джеджалій, лівим керував Богун, а серединою сам гетьман.

Тільки що вибухнули з польського боку гармати, як запорожці, мов вихорь степовий, перехопилися за річку і вдарили на блискучих, гонористих ворогів. Заблищали списи, забрязчали шаблі, затріскотіли рушниці, засвистіли кулі, збився нелюдський галас, стогін та прокльони, і зелена степова трава почервоніла од крови.

Становище Богунового крила було тяжке, бо під його рукою було найбільше пішої голоти, незвикшої до бою; з лядського ж боку на нього налягала велика сила драгунів з двадцятьма гарматами. Борці за волю падали з своїми косами, розірвані на двоє великими бомбами раніше, ніж наближалися до ворога. Проте вони дійшли таки до нього й счепилися у смертельній січі. Серед галасу й прокльонів Богун почув по-між драгунами українську мову і догадався, що всі драгуни були набраві поляками з українців і що він розливає братню кров. — Брати мої! — почав гукати Богун до драгунів: Чи не одна ж нас ненька породила? За що ж проливаєте кров братів своїх православних? —

Засмутилися драгуни.

— Адже ми братів своїх вбиваємо! великий гріх приймаємо на душу, і не буде нам на тім світі помилування!

Один по одному драгуни почали передаватися на бік козаків, а далі всім полком вибігли на бік у степ і з усіма гарматами приєдналися до Богуна. Миттю той повернув драгунські гармати на поляків і почав бити їх зблизька. Змішалося все праве крило

польського війська і почало тікати до окопів та до табору. Побачивши перемогу Богуна, гетьман дужче надавив з січовиками на середину польського війська і через небагато часу все пишне й бляскуче вороже військо кинулося тікати до своїх окопів.

Надійшов вечір і припинив те кріваве бойовище. За ніч козацтво одпочило, поперевьязувало, як хто знав, один одному поразки, поховало братів, що поклали голови за волю батьківщини, і як тільки зійшло сонце, кинулося на окопи, що оточували польський табір. Богун знову повів ліве крило. Йому доводилося штурмувати радуту, і через те він узяв з собою тільки піше військо, вершників же послав обходити ворожий стан степом. Всі, хто мав погану зброю, мусили покинути її, а рубати чагарники та закидати вьязками хмизу рівчаки поперед окопів.

— Пани-брати, славні молодці! — гукав Богун. — Повчили ми вчора ляхів, повчімо й сьогодня! Бачите, вони вже, мов кроти, у землю позаривалися. Нумо їх добивати! — Щільною лавою кинулися козаки до окопів, у рівчак полетіли оберемки чагарнику і, як хвиля морська набігає й заливає побережні скелі, так козаки затопили своєю ріжноманітною лавою рівчаки й вихопилися на верх окопів.

— Або слави добудемо, або дома не будемо! — гукав Богун, ставши на версі окопу разом з Довбнею.

Вибігли й поляки назустріч козакам, і почалася шалена січа. Вороги билися шаблями й списами, стріляли з пистолів, а витративши набої й поламавши зброю, збивалися грудьми й котилися з валу у рівчаки у смертельній боротьбі.

— Оце вам за вашу пиху! За те, що не схотіли з нами, як з братами, жити! — гукав Богун, накладаючи своєю довгою шаблею купи ворожого трупу.

— Оце вам за те, що вам жиди-збойці любіщі були, ніж козаки-молодці! — додавав Довбня і, як довбнею, гатив поляків по головах своїм залізним келепом.

З пів години тяглася ця пекельна боротьба, але хвилина по хвилині ворожа сила зменшувалася й нарешті всі польські недобитки кинулися тікати, маючи ще надію врятуватися у таборі. Але марна була та надія; втікачів переймали вершники і у-пень рубали.

— Хвала Господеві!.. Слава козакам! — гукав Богун, махаючи своїм прапором на версі окопу... І все поле круг окопу загуло вигуками радости.

Увесь цей день билися козаки з ворогами, як роздратовані

леви, аж поки великий дощ припинив це нелюдське бойовище. Козаки опанували всіма повними ворожого трупу окопами, і поляки, збившись в одну купу, оточилися возами у своєму таборі.

На другий день ранком Потоцький підняв свій табір і почав відходити з усим військом назад, маючи надію здибатись з військом свого батька, що повинно було йти йому на поміч із Корсуня. Хмельницький зрадів тому, що вороги йшли у пастку, бо саме на шляху полякам були Княжі Байраки з ямами, засіками, рівчаками, козаками Перебийноса та ордою Тугай-Бея. Він радів тому, що не прольється більше дорогої козацької крови, бо у княжих Байраках поляків можна було побрати голими руками. Він тепер тільки слідкував за ворогом, обгортаючи його з трьох боків і не даючи й на хвилину спинитись.

Через який час польське військо увійшло у байраки і потрапило на засіки й рівчаки. Полки Потоцького замішалися, почали давити один одного і скоро пішли у розпорошку, хто швидче. Саме тут на них ударили одразу: Перебийніс спереду, Туган Бей збоку, а Хмельницький, як Божа кара, давив ззаду. Почавсь пекельний бенкет смерти... Куди поляки не кидалися, ніде не було їм порятунку... Багато, багато польських жінок стали у сей день вдовами і багато дітей польських посиротіло... Сам Потоцький, порубаний козацькими шаблями, упав, заливаючись кровью, і розлучився з своїм молодим життям. Решта недобитих поляків просили про милосердя, і Гетьман почав спиняти роздратоване військо, щоб припинити різанину.

Не більше, як тисяча поляків, досталося у бранці, все ж останнє польське військо більше, як десять тисяч добрих вояків, за три дні Жовтоводського бойовища лягло трупом від козацької зброї. По-між бранцями були й українці, що служили у польському війську, між иншим і Виговський, що згодом став Хмельницькому за вірного порадника й військового писаря.

VI.

Звістка про Жовтоводське бойовище й славну перемогу козаків над поляками прудкою ластівкою полетіла по Вкраїні, а слідом за звісткою вставали й хвилі народнього українського повстання. Не минуло з того й місяця, а Вкраїна, розхвильована, мов бурхливе море, зривала й збивала з себе все чуже, що за кільки віків упьялося в її тіло і ссало її кров. По всій

країні від Путівля до Карпатів і од Жовтих Вод до Припеті, по всіх містах, по всіх селах і навіть хуторах було єдине гасло: „До вброї за волю“!

Цілими річками текли люде до прапора Хмельницького, знищуючи на шляху все польське і все жидівське. Палали вогнем панські будинки, падали зруйновані замки й сліду не лишалося од жидівських шинків та крамниць. Все, що не було щиро українське, кинулося тікати. Тікали польські вельможі, тікали й звичайні пани, тікали й українські підпанки — недоляшки, що вже зкатоличилися, тікали слідом і жиди-орандарі. Та не всім пощастило добутися до Стири річки... Цілими тисячами гинули вони од помсти покривдженого їми народу і по своїх будинках та замчищах, і по довгих, несходимих шляхах України.

Всі, що лишилися ще на Вкраїні, хоругви польського війська поховалися по міцних городах, і тільки Ярема Вишневецький, забувши славу свого стародавнього українського роду, бився проти козаків і, перекинувшись з кількома тисячами поляків з лівобережної України, крутився по Поділлю й Волині, вирізуючи своїх неузброєних кріпаків, що не хотіли тепер йому коритися. Але за ним ганявся його лютий ворог Перебийніс з великим загоном повстанців, не даючи йому й дихнути на одному місці.

Козацьких загонів на Вкраїні ходило кільки десятків, винищуючи дрібні хоругви поляків, а коли було потрібно, Хмельницький збірав усі загони до купи і наступав на головне польське військо.

Вже гетьман узяв велику перемогу над поляками під Корсунем і послав у подарунок ханові Ісламу Гірею бранців своїх, польських гетьманів: коронного — старого Потоцького і польного — Калиновського. Після того під Пилявою він, мов отару овець, розігнав велике польське військо, що король вислав проти нього з Варшави. Далі перейшов Хмельницький у Галичину, погостював у Львові, дійшов звідтіля до річки Висли і наближався до Варшави, та вже тут обрання поляками на королівство Яна Казіміра, що за нього подавав свій голос і гетьман, припинило бурхливий натиск козаків, і Хмельницький повернув з своїм військом на південь. Йдучи шляхом на Вкраїну, гетьман вирядив, більшість козаків і поспільство по домівках, а сам з кількома полками пішов до Київа.

Україна фактично стала вільною, і на всім величезнім просторі її не було жодного поляка. Знищено було й унію, що її так ненавидили люде. Всі маєтки й добро панське перейшли до козаків та селян. У всіх стало багато землі й худоби, а у

тих, хто ходив у походи, опріч того, зьявилися дорогі польські вбрання, коштовна зброя, золоті та срібні речі й чимало грошей.

На горе, ця воля царювала недовго, бо пани не схотіли зріктися своїх маєтків і своїх кріпаків, а польський сейм не схотів стати з козаками до згоди і примусив короля оголосити посполите рушення, себ то, щоб всякий поляк став до зброї та йшов битися з козаками та рятувати честь і долю Польщі.

Довідавшись, що на Вкраїну знову піднімається велика польська сила, Хмельницький по весні 1649 року знову почав збірати козаків і послав до хана просити, щоб той ішов до нього на поміч з усією ордою як найскоріше, щоб напосісти на короля, поки той ще не вспів зібрати війська.

У всіх цих подіях Іван Богун брав видатну участь і вславився, як своєю одвагою й хистом, так і своїм таланом та щастям у бойовищах. Побратавшись з завзятим Нечаєм, Богун здебільшого ходив у бойовища разом з ним, маючи до того поруч себе вірних прибічників Довбню та Влучка.

Після всякої перемоги над ворогами, козаки по звичаю гуляли з музиками, пили й танцювали. У тій гульні над усіма брав гору Нечай, що гуляв невгаваючи по кільки день, Богунові ж ті дні були найбільш прикрі, навіть огидні, бо він лишався тоді самотнім. Йому не пилося й не гулялося, а душу йому сповивала чорна туга. Він знав, що всяка нова перемога козаків над ворогами все далі одрізняла його від Марини і все дужче еднала дівчину з Ісламом Гіреєм, і серце козака тим гірше боліло, що, як виявилося під час війни, поміч од татарів була козакам цілком не потрібна, та вони її досі й не мали, бо татари всякий раз кидалися до бою тільки тоді, коли поляки вже тікали.

Часом, лишившись у хвилини сердечної нудьги самотнім у наметі серед походу, або у покоях напівзруйнованого польського замку, Богун розстібав сорочку, витягав з-під серця капшучок з волоссям своєї нареченної, виймав те мняке, ніжне волосся з капшучка, торкався до нього рукою і йому здавалося, що він милує не мертве волосся, а саму свою нареченну, як янгол, правдиву й, як Божий світ, хорошу.

Одного разу, під час гульні, Нечай згадав про свого побратима й прийшов, щоб його розважити.

— Чому не пьеш, Іване, з нами? Чому не гуляєш? Невже ти не радий з того, що ми визволили Україну? Адже тепер не тільки козаки, але й увесь люд наш став вільним та заможним?

— Де пак не радий! Щасливий з того ... а тільки не пьеться мені й не гуляеться... —

— Скажи ж, що у тебе на серці? —

— Не так тая воля добуваеться, як годилося б. Нема нащо нам брататися з одвічними ворогами нашими бусурманами. Вони тільки хліб наш споживають та нашими руками собі здобич добувають. Не треба нам нічиєї помочі. Хто хоче бути вільним, той сам повинен собі волю здобути. —

— А ти гадаеш, що мені бусурмани любі? Та я охоче рубав би їх власною рукою. Що не так гетьман робить, то не так! — говорив Нечай. — От тепер чогось послухався короля й не добув Варшави. Що нам той король, щоб його слухатись? У нас тепер свое королівство... а не королівство, то гетьманство. Україна, — от і все! Повинні робити, що маемо за краще для свого народу, а не те, що бажано паном та королеві! —

— Я сперечився з гетьманом... — говорив Богун. — Я застерігав його, що треба добувати Варшаву і примусити короля зріктися України назавжди, але гетьман зауважив мені, що на його думку Україна не зможе вдержати своєї волі, бо оточена ворогами, а що король згодиться на те, щоб Україна була вільною спільницею Польші. —

— Знайшов дурнів! Тоб то пани зречуться своїх маетків? Не буде того, поки не вигубимо їх всіх до одного. —

— Теж саме й я кажу! — зрадів Богун. — Кінчай скоріше свою гульню та рушаймо на Поділля: по-над Дністром ще чимало панів переховуеться по замчищах. —

Так Богун ховався з своїм коханням, що не був щирим навіть з побратимом, і свою нудьгу звернув на військові справи.

VII.

— Ну, що сьогодня чула, Астарочко? — питала одного ранку Марина свою вірну служницю. — Чи немае якої-небудь новини? —

Астара засміялася.

— Фитима полаялася з Ребідою. За те посварилися... —

— Ой ні, ні! — перебила Марина. — Не про гаремні новини я питаю — мені вадить їх слухати. Ти скажи, чи немае яких звісток з України.

— Про те, що Хмельницький прислав ханові багато поля-

ків — бранців, я тобі вже говорила, а от сьогодня справді велика новина: сам хан збірається йти на війну. —

Дівчина почала хвилюватися.

— Так, тепер скоро повинно те статись... Україна буде вільною, а я... я буду жінкою хана.

— Так воно повинно бути, моя дитино! Козаки разом із татарами вже й так перемогли поляків, а як ще прийде сам хан з ордою, то певно вони вже зовсім знищуть Польщу. —

Глибока мука відбилася в очах дівчини, і вона кілька хвилин мовчала, далі ж, потишивши голос, соромливо звернулася до Астари:

— А про нього нічого не чула? Чи живий він?

— Євнух Гамид чув од Тимоша Хмельниченка, що з прибічників Гетьмана вбито тільки Ганжу на герці під Пилявою а Черноту поранено під Замостям, та ще Перебийніс помер від пошести, а Богун та Нечай зажили собі великої слави!

— Слава Господеві! — зітхнувши промовила дівчина, а у голові її блискавкою промайнула гадка: „певно він носить моє волосся... а носить, то не забув!“

Увечері того дня хан, ідучи гаремом, завітав до Марини. Дівчина покірливо його привітала й поцілувала у руку.

— Ну от, дитино моя... — ласкаво промовив Іслам Гірей, — тепер ти повинна бути певною, що я чиню те, що обіцяв: Туган бей по моєму наказу допоміг Хмельницькому визволити Україну з під польських панів, але король ще не хоче стаьати до згоди з козаками і збірає нове військо. Щоб зрештою збити йому пиху, я їду на війну сам, і будь певна, досягну того, що твій рідний край стане вільним назавжди.

— У тебе добре серце, великий царю! — одповіла Марина. — Тепер я вірю, що ти справді покохав мене, бо приймаєш на себе таку турботу і не боїшся небезпеки війни по моєму проханню. Повертайся скоріше з славою і принось із собою щастя України, а я зустріну тебе з коханням у серці. —

Через кілька день після того по вузьких вулицях Бахчисараю сурмили сурми, іржали і нетерпляче били копитами тверду землю баскі коні, а за брамою, на розлогому полі, скільки оком глянь, коливалося й виблискувало зброєю татарське комонне військо. У передньому подвірьї ханського палацу зібралися мурзи та бей і, сидячи на конях, чекали, поки вийде хан.

Він вийшов поважний і спокійний своєю владою. Вбратий у недовгий жовтогарячий, золототканий халат, обутий у жовті з

синіми розводами сапьянці, у гостроверхій хутровій шапці, він мав бравий вигляд і його трохи посивіла борода не перешкоджала йому скидатися на молодого.

Ханові підвели білого, арабського огиря, осідланого золотом кованим сідлом з срібними стременами й зброєю. Старший синух, ставши навколюшки, підставив ханові своє плече і той, обіпершись на нього ступнею, скочив на коня й поїхав із двору. Слідом, оточуючи хана півколом, поїхали мурзи, і ввесь цей ріжноманітний, блискучий натовп, проминувши базарь, виїхав за браму на поле, рясно вкрите татарським військом.

Хан їхав по-над лавами свого війська, оглядаючи його. Ближче всіх до брами стояли гірські татари з кримських узгірьїв у ріжноколірових сорочках, з сагайдаками та луками за плечима; далі кримчаки, з степового Криму — у жовтих та білих халатах, з кривими шаблями при боці; ще далі — степові ногаї у вивернутих наверх хутром кожухах, з довгими списами у руках, і нарешті безкрайою лавою простяглися черкеси з Кавказу у своїх довгих киреях з ріжноманітною зброєю. Всі ці народи підлягали ханові і прислали, виконуючи його волю, своїх синів, щоб іти разом з ним на війну.

Оглядівши всіх, хан махнув рукою, і все це військо рушило шляхом до Перекопу і далі на північ, де до хана мала ще прилучитися Буджацька орда.

VIII.

На Чорнім шляху Хмельницький сполучився з ханом, і обидва величезні війська посунулися кількома шляхами на північ та на захід за Случ річку. Козаків було сто тисяч, а орди ще більше того. Йшов тут і Богун на чолі Вінницького полку. Позад війська довгими гадюками тяглися обози з харчами та військовим знаряддям, а по-над військом темними хмарами крутилися чорні крюки, чуючи собі велику здобич.

Поляки не спромоглися ще зібрати стільки війська, і через те не насміли стати проти спільників у чистому полі, а довідавшись, що ворожа сила наближається, почали окопуватись під Збаражем. Місце їм добре до того сприяло, бо з одного боку їх захищав міцний замок, а з другого боку і ззаду були великі ставки.

Оглядівши ворожий табір і побачивши, що побіля ставків поляки не вспіли поробити окопів, гетьман вирядив Бурляя з його полком добувати ляхів з того боку.

Бурляй, той самий старий запорожець, що торік їздив з Хмельницьким у Крим, був зараз Гадяцьким полковником. Не первина була цьому славному звитяжцеві водити козаків у бій. Знали його вже добре й польські землі й татарські степи, і Чорне море, й Турецькі городи. Не вперше й смерть зазирала Бурляеві в очі... Все тіло цього козацького лицаря було вже порубцьоване, немов помережане, ворожими шаблями й списами.

Упорядкував Бурляй своїх гадячан до бою, виїхав наперед полку, перехрестився на схід сонця і промовив:

— Раз мати на світ породила, раз і вмірати! —

І махнув перначем...

Збилася по-між ставками курява і вихорем полетіли козаки на ворожий табір. Вдарили вони на угорське піше військо, що було у наймах у поляків і обороняло табір з цього боку. Не витримали польські наймити козацького наскоку і кинулися тікати до обозу, під захист возів.

Враз вкрилося поле угорським трупом. Козаки рубали втікачів шаблями, кололи списами, били келепами й давили кіньми... І багато, багато полягло тут чужосторонніх наймитів, що за гроші прийшли знищувати чужу волю.

Загнав Бурляй ворогів у самий обоз і, забігши по-між вози, і там клав ворогів на обидва боки. Але тут здибався він з другим завзятим лицарем українцем, що вже врікся своеї української крови й своеї віри та за панські ласощі й шанобу запродався полякам. То був Ярема Вишневецький. Він з кількома тисячами вершників вдарив гадячанам у бік.

По-між возами збився гармидер. Козаки помішалися з ворогами і билися у розсипку один проти десятьох, а з по-під возів угорські втікачі почали бити на них з рушниць. Тяжко стало гадячанам... Не один козак поклав тут голову за волю рідного краю. Багато дітей козацьких посиротіло у цей день, не одна й дівчина у Гадячі буде побиватись, не діждавши свого милого з походу.

Забув Гетьман завчасно подати Бурляеві помочі, і притиснув Вишневецький Бурляя з рештою гадячан до ставка, намагаючись всіх потопити.

Бачить з другого боку ставка славний Морозенко, що вскочив Бурляй у тяжку пригоду і знесилюється, одбиваючись од дужчого ворога, тай гукнув він до своїх козаків:

— Гляньте, пани-брати: гинуть наші на тім боці! Зрятуемо братів! —

Кинулися козаки за Морозенком по-між ставки і вдарили полкам Вишневецького у бік, але велика ворожа сила і не легко крізь неї продертись. Не шкодує життя свого славний Морозенко, щоб зрятувати товариша... От він уже недалеко... аж бачить, перебилася надвоє гостра шабля вірна подруга старого богатиря, Бурляя, і обступили його вороги тісним колом. Не маючи чим оборонятись, вихопив старий полковник з-за поясу пернача і бив їм ворогів по головах, мов келепом.

Але недовго протягся той нерівний бій: ворожі шаблі сікли українського богатиря і по плечах і по руках... Ось, ось Морозенко близько... але впав вже славний Бурляй, порубаний та постреляний, лишивши по собі на світі тільки невмірущу козацьку славу.

Розігнав Морозенко ворогів, що мов вовки збіглися до теплого трупу, підскочив до славного товариша, але той вже не дихав і, роскинувши по скрівавленій траві могутні руки, дивився у блакить неба мертвими очима.

— Не віддамо, брати, тіла славного лицаря ворогові на знущання! Візьмемо товариша та поховаємо з честью!—

Вхопили козаки порубане тіло славного полковника і понесли до козацького табору.

Вирятував Морозенко гадячан з-за ставка, та вже їх було небагато.

Побачивши, яка в Яреми гостра зброя, Хмельницький не схотів далі штурмувати ляхів під Збаражем, щоб не вигубляти багато козаків, а почав добувати їх облогою та безхлібьям.

Поки тяглася та облога і поляки гинули з безхлібья, гетьман дістав звістку, що до Збаражу наближається, на поміч Вишневецькому, сам король з кількома десятками тисяч війська і посполитим рушенням. По нараді з ханом, гетьман лишив полковника Чорноту з пішим поспільством додержувати облоги, а сам з Богуном, Нечаєм, Джеджалієм і з усім ліпше узброєним військом, рушив разом з ханом назустріч королеві.

Спільники вистежили польське військо біля міста Зборова, саме на перевозі через річку Стрипу. Діждавши, поки король з половиною війська перейшов двома мостами на другий бік річки, гетьман направив Богуна з трьома полками козаків та з чималою силою татарів на ту половину польського війська, що ще не вспіла перейти мостами за річку, а сам з ханом перейшов за річку далеко від мостів, щоб несподівано вдарити на передне військо, де був сам король.

Засівши з козаками у лісі, недалеко від перевозу, Богун чекав обідньої пори, щоб вдарити на ляхів саме під час обіду.

По-під річкою з ранку налягав туман і поляки нічого на відали про козаків.

Коли в обідню пору туман розвіявся, Богун видрався на дерево і вся місцевість стала йому, як на долоні.

Через величезні зелені луки срібною гадючкою викручувалася маленька болотяна річка. На лузі по цей бік річки стояло, розташувавшись по-над річкою, багато возів польського обозу. Вози простяглися й на самий міст, що сполучав тут обидва береги річки, і тяглися шляхом за річкою. Погоничів побіля возів не було — вони повипрягали худобу й посідали обідати. Обідало й усе польське військо, розташувавшись широко по підвозами і геть по зеленому лузі невеликими купами. Не відаючи свого судного часу, поляки порозлягалися на запашній границі так безпешно, неначе виїхали на полювання.

— Ой, хмільне ж буде сьогодня ляхам пиво, що вони наварили! — звернувся Богун до полковників і, показуючи Довбні на ворожий табір, жартуючи додав:

— Чи не підождати трохи, поки дообідають? Адже нечемно панів турбувати! —

Довбня весело сміявся, нетерпляче тримаючи свого келепа, щоб скоріше дати йому роботи.

— А проте починай, батьку! . . . — сказав він, — бо як пообідають, то дужчі стануть! —

Польське військо, що було зараз на очах Богуна, наполовину складалося з посполитого рушення з Галичини. Посполиті були православні або уніяти, католиків з них було небагато, а проте розмовляли вони всі по польському. Це була українська шляхта з Перемишля та з Львова, недоляшки, що так само, як і польські пани, дивилися на український люд, як на щось нижче за себе і через те не приєдналися до великого руху українського народу і не підтримали змаганнів галицьких повстанців опришків.

Не вспіли поляки й недоляшки дообідати, не вспіли чарок допити, а вже Богун, розгорнувши козацькі полки широченною лавою, як Божа кара вдарив на них, перекидаючи вози й рубаючи всіх, не розглядаючи чи то пан, чи простий жовнір.

Нечуваний гармидер збився у польському війську. Хто вспів скочити на коня, той намагався тікати, але тікати через міст було неможливо: там погоничі покидали вози, а перелякана худоба поперекидала їх і щільно загартувала міст од краю до

краю. Намагалися тікати бродом, але там знаходили собі смерть у болоті. Піші метушилися по між возами і там гинули від козацьких списів. Коронне військо намагалося було упорядкуватись, але з його боку вискочили з лісу татари і задавили поляків своєю великою кількістью. Почалася нелюдська різанина. На пів-милі вздовж річки вкрили поляки зелені луки своїм трупом. За годину загинуло тут більше десяти тисяч польського війська, а з того війська добра половина була української крови. Так невблагана доля покарала тут синів України, що відцуралися свого народу.

Король знав, що гине його військо за річкою, але не мав змоги зарадити йому, бо скоро й його чорною хмарою обступили козаки й татари. Проти короля перед козацькому війську вів славний Нечай. На чолі свого Брацлавського полку наблизився він до поляків і виїхав наперед війська: — Що ж мосціві пани? Не потібна вам була наша оборона від татарів. Кривдою дячили ви нам за неї... Так бийтесь же тепер з татарами самі! —

Мовчали поляки . . . тільки серцем боліли, передбачаючи неминучу собі смерть.

Почалося бойовище. До вечора козаки погромили ліве вороже крило, а татари розкололи середину ворожого війська і тільки німецьке наймане піше військо захистило короля і зрятувало від татарської неволі.

Упала на землю ніч і припинила те велике бойовище. Спільники по всьому полю перемогли поляків, і завтра Україна повинна була стати вільною.

У польському таборі не спали всю віч і робили окопи. Навіть вельможні пані, що з роду не держали в руках лопати, тепер копали землю, засукавши рукава своїх оксамитових кунтушів, і за ніч навколо польського війська виросли добрі окопи.

Побачивши ранком окопи, хан рішуче зрікся їх штурмувати, бо татари ніколи не ходили у бій пішими. Доводилося козакам кінчати розпочату справу самотуж.

Козаки не вважали на те, що татари зріклися їм допомогати. За ніч сюди надійшов Богун із своїми полками, і всім козакам так ясно вже світила в очі зоря їхньої волі, що полки ковачі пішли на штурм мов на весілля.

Чимало славних полягло по рівчаках окопів, чимало козацької крови пролилося й на валах, але не вспіло сонце стати на сніданок, як козаки були вже у середині окопів і счепилися там з ворогом у смертельній боротьбі . . От уже порубали

вони вози, що нагородили ляхи собі на оборону, уже задавили молодецьким утиском німецьке військо і бьються вже з королевськими сердюками . . . Нарешті блищать уже Богунова й Нечаєва шаблі близько од самого короля . . .

У цю рішучу мить пролунав могучий голос Богдана Хмельницького:

— Згода, пани брати! Згода! —

Побоявся гетьман гріха: щоб не вбили короля, або щоб не достався він невірним у неволю і, підвявши свою булаву до гори, припинив бойовище.

Недобре подякував король гетьманові: того ж дня почав він перемовлятися з ханом про те, щоб той одступився од козаків, обіцяючи йому і данину платити, і все, чого він забажає. Хмельницькому ж він обіцяв лише автономію України у складі трьох воєводств: Чернигівського, Київського та Брацлавського, з окремим козацьким військом і з умовою повернути панам їхні маєтности.

Виходило, що значна частина Поділля в Волині і вся Галичина й Покуття мусили лишитися на волю своїх неситих ворогів.

Хмельницький не згожувався на такі умови і вимагав повної волі всієї України, разом з Галичиною й Покуттям, по саму Приветь, Вислу і Карпати, але лукавий хан побоявся придбать собі такого могутнього сусіду і обстоював на тому, що козакам досить того, що дає король.

Гетьман зібрав всіх полковників на нараду, і коли Нечай з Богуном рішуче стали за повну незалежність всієї України і більшість полковників до них прилучилося, то розлютований хан, довідавшись про це, погрожував Хмельницькому стати на бік короля, як що він не погодиться на королівських умовах.

Таким чином гетьман був змушений згодитись на обмежену волю і до того не всієї України, без згоди на те своїх наближчих прибічників і без відома козацтва.

Через кільки день вороги й спільники розійшлися трьома сторонами: поляки з королем пішли шляхом на Львів, Хмельницький на Київ, а хан з ордою через Поділля до Криму.

Жваво й весело верталося казацтво до своїх хат. Попереду війська кобзарі грали та у бубни били, а позаду козачеськи пісні молодецькі виспівували, волю прославляли . . . Радо привітали побідників по містах та селах люде, а попи, під праздникове голосіння дзвонів виходили козаками назустріч з корогвами, військо святою водою покропляли, та воздавали хвалу живим, а тим, що поклали свої голови за волю рідної країни, вічну памьять співали . . .

IX.

Рано сьогодня прокинувся Бахчисарай, а ще раніше ханський палац.

Вчора до Бахчисараю прибігли вістники з тим, що хан, переможець польського короля, випередивши своє військо, повертається сьогодня до дому. Мов шалені, бігали сьогодня зранку по гарему евнухи, причепуряючи ханським жінкам праздникове вбрання. Голосніше сьогодня, ніж звичайно, вигукували по мінаретах мули, чепурніше мели невольники ханський двір, а старший евнух власноручно витрушував подушки з ханської софи.

Звістка про рішучу перемогу козаків та татарів над поляками і про визволення України досягла вже до Марини і болюче відбилася в її серці. Зараз дівчина мовчки одягала на себе нове вбрання, а сльози мимоволі покропляли те вбрання пекучою росою.

— Про що ж ти, доню? — упадливо спитала Астара, допомогаючи Марині вбіратися. — Тепер те, чого ти бажала, здійснилося: твоя Україна вільна. —

— Я з радощів, Астарочко! — не признавалася дівчина. — Тепер до рідного Бугу повертаються з походу козаки. Їх вітають... грають троїсті музики... дівчата перестрівають своїх милих... починається кохання... весілля... співи... танці...

Марина не договорила і, впавши головою до подушки, почала ридати, як дитина.

— Чого ж ти, чого, Мариночко? Чого ж ще бажати? У твоїй країні щастя й радість! —

— А я... а я Астаро? Мене немає там! Я тут у неволі, у чужій стороні. Я повинна зріктися завтра своєї святої віри, побусурманитись, стати жінкою хана і навіки відпуратися рідної України... І його зріктися, Астарочко!... Його... мрії своєї! Пожалій же мене хоч ти, Астарочко! Немає на світі моєї неньки... І щастя її, що не діждала вона цього нещасливого дня, коли дитина її, що вона вигодувала своїм молоком, що колихала у колисці, приспівуючи пісень, і хрестила на святий сон, зречетьця того святого хреста й побусурманиться —

Астара голубила Марину, як рідна мати, і втішала, як тільки вміла.

— Не побивайся, дитино моя! адже ти не в своєї волі! Ти бранка, і хоч так, хоч сяк, а змушена дістатися якомусь бусурманові на втіху. Доля вже твоя така нещаслива. Доля ж од Бога, а Богові коритися треба! —

Марина потишилася, увійшла у себе і більше не виявляла словами своєї нудьги.

Опівдня прибув хан з візірем та Хамамбетом мурзою, на чолі чималого загону війська. Старший евнух, вибігши на двір, як і провожаючи, підставив ханові під ногу своє плече і той злів з коня. Тут саме мулли заспівали по мінаретах на намаз, і хан вішов через двір свого палацу до найбільшої ханської мечеті.

Увечері хан завітав до покоїв Марини, а на другий день мулла читав над нею якісь молитви, і дівчина стала бусурманкою й жінкою хана.

Все це сталося без ніякого змагання з боку Марини. Вона додержала слова, що подала ханові і перед муллою вдавала з себе байдужу до того, що він з нею робив, а з ханом поводилася ласкаво і вдавала з себе навіть веселу.

Після першої ночі спільного життя з Мариною Іслам Гірей ще більше закохався у неї, а що далі протягався час того життя, він все дужче та дужче пришивався до своєї молодої жінки, Газізі. Щоб догодити їй, він звелів упорядкувати для неї окремі просторі покої у своєму палаці біля гарему. До тих покоїв був відокремлений невеликий закуток двору з водограєм і кількома деревами, так що молода жінка мала можливість, повсяк час, як забажає, виходити під блакитне небо й дихати вільним повітрям, а що-свята Марині не заборонено було їздити ридваном з Астарою й евнухом по околицях міста. Сам хан приходив тепер у Маринині покої не тільки у вечері, але й у-день, і часто цілі години сидів у її затишному кутку, смокчучи свій укоханий кальян.

Так минув рік. Іслам Гірей майже забув про свій гарем і все більше звикав до покоїв своєї Газізі. Вона була тепер всесильна, і евнухи тремтіли з її погляду. Все робилося так, як вона того бажала, але бажання її були дуже невеликі: вона вимагала тільки, щоб біля неї завжди була її вірна служниця та щоб хан не дозволяв своїм підданцям чинити хоч і найменшу шкоду Україні.

Одного вечора, рано по-весні, хан прийшов до неї сумний і знервований. Марина зразу те помітила. Набивши йому і запаливши, як завжди, кальян, вона сіла біля його ніг на подушці і почала допитувати:

— Бачу, що мій добрий царь сьогодня невеселий, а через що це, того не відаю. Чи не гнівається мій володарь на свою маленьку дружину? —

— О ні, світ моїх очей, Газізю! Чи можна ж гніватись на

мою запашну квітку? Навпаки я прийшов до своєї любої дружиноньки, щоб знайти спокій у ясному погляді її очей. —

— Що ж стурбувало великого хана?

— То справа не жіноча...

Так як же бідна Газізя буде заспокоювати свого володаря, не відаючи про те, що його стурбувало? І через що хан гадає, що Газізя не зможе подати йому пораду в його не жіночих, а у великих справах? —

Хан підвів Марину за руку і посадив поруч себе на софу.

— Великий падішах, Газізю, вимагає у своєму до мене листі, щоб я знову йшов з ордою на Польщу. —

— Як? — зляканo спитала Марина. — Хіба знову на Вкраїні війна? —

— Гетьман давно просить мене йти йому на поміч, бо поляки вже знову почали війну проти нього. Але чи повинен же я, прирожденний хан Батиєвого роду, бути на послугах у гетьмана? —

— Певно йому не сила самому обстоювати волю України? —

— А мені ж яке до того діло? І як насмів він турбувати падішаха і принижувати мене, великого хана?

— Не гнівайся, великий царю, на гетьмана. У нього ж болить серце за своєю землею й за своїм народом, і любов до рідного краю примусила його вжити всіх заходів, аби захистити Україну од лютого, немилосердного ворога. Поміркуй, чи не вчинив би так само й ти, коли б вороги обсіли твою землю?

— Нехай так, але я не маю ніякї охоти йти у похід. —

— Володарю мій коханий!... — припала Марина ханові до плеча. — Як що ти любиш свою Газізю — ти підеш... Ти подаси помочі моїм нещасним покривдженим землякам! Що ж буде, коли ляхи переможуть тепер українців? Їхній пекельній помсті й краю не буде! —

Марина милувала Іслама своєю маленькою рукою, обнімала за шию, зазирала в очі...

— Ти зробиш те, про що просить твоя маленька Газізя. Адже ти хвалився, що любиш її. —

— Тим то мені й не хочеться покидати тебе, Газізю, що я тебе шаленно кохаю. —

У Марини блискавкою виникла думка й надія побачити свій рідний край, почути рідну мову і бути близько од свого милого. Вона пригорнулася до хана й почала його цілувати.

— А ти не кидай мене, коли любиш... Візьми свою Газізю

з собою, щоб вона мала можливість і у поході розважати та давати втіху своєму доброму володареві.

— Як? — здивувався хан. — Ти не боїшся їхати у поход на спеку, на дощі, на вітри?... Звичайно ми беремо у походи не жінок, а невольниць! —

— Ні, ні, я нічого не страхаюся! Я не хочу розлучатися з тобою на такий довгий час! —

Ханові подобалося бажання дружини. Він зрозумів його, як кохання до себе, повеселішав, почав жартувати, і вони умовилися на тому, що хан піде у поход і візьме з собою й Марину з Астарою.

X.

На Вкраїні тим часом займалася крівава зірниця. Сейм у Варшаві не ствердив де-яких пунктів Зборовської умови, Хмельницький з свого боку не мав можливости вернути панам їхні маєтки, бо селяне не хотіли знову коритися панам.

Богун, що був тепер полковником Винницьким, разом з Нечаєм, полковником Брацлавським, рішуче підтримували селян і допомогали їм зганяти панів з тих маєтків, де вони спромоглися знову осісти, через межі ж своїх полків вони не пропускали на Вкраїну панів узброєною рукою.

Пани скаржилися королеві, той вимагав од гетьмана смертної кари непокірливим полковникам, а Хмельницький дорікав Богунові й Нечаєві про їхні вчинки у листах. Але полковники не корилися.

— Коли ти, — писав Богун гетьманові, — намовляв через нас селян до повстання, то обіцяв їм волю. Де ж тепер буде та воля, як посадовиш на них знову панів? Що ж до Зборовської умови, то коли поляки не додержали її і не пустили нашого владику у сенат, то й нам та умова виходе не обовязкова.

Тим часом у Галичині й по тих місцевостях Поділля, Волині й Полісся, що по Зборовській умові знову підлягли Польщі, пани почали з своїми кріпаками нелюдську розправу: непокірливим одрубували руки, виймали очі, садовили на гострі палі. На Поділлі панам не сила було підбить під себе непокірливих повстанців — „опришків“ та „левенців“, але туди прийшли з військом польський гетьман Калиновський та Ляндцькоронський, вигубили й покалічили людей і таки оселили панів по їхніх маєтках.

Упоравшись з Галичиною й Поділлям, ті гетьмани з великим уже польським військом перейшли межу України і рушили на Брацлав, ведучи за собою кільки сот панів, щоб допомогти їм оселитись на Вкраїни. Нечай не відаючи, що у ворогів дуже

велика сила, похапцем кинувся навперейми полякам, не зібравши навіть до купи всього свого полку. У місті Красному, де він счепився з у-десятеро дужчим ворогом, з усіх боків його оточили, і славний полковник загинув там у бойовищі з усім своїм полком, заживши собі невмірущої слави, як лицарь і певний оборонець волі українського народу.

Через кільки день після крівавої ночі у Красному, поляки так само несподівано напали й на Богуна у Винниці, але славний козацький ватажок не дався накрити себе мокрим рядном. Він заманив частину польського війська на лід річки Бугу і там потопив ворогів у зарані порубаних ополонках, від останнього ж війська одбивався у манастирі біля Бугу, аж поки гетьман надіслав йому помочі.

Побачивши, що поляки зрадливо почали війну і довідавшись, що король знову збірає на козаків посполите рушення, гетьман послав Джеджалія у Стамбул до султана просити помочі, а сам почав скликати козаків і поспільство, щоб знову всі, хто тільки має силу, ставали до зброї та збіралися до Чигирину. Проте на цей поклик гетьмана люде йшли вже не з таким захопленням, як позаторік. Вони не вспіли відпочити, а у богатьох навіть не позагоювалися ще порази з часів попередньої війни.

По весні Хмельницький рушив з військом із Чигрину, а спільник його Іслам Гірей під той же час рушив з ордою з Бахчисараю.

Позаду татарського війська у обозі їхало два ридвани, заграбовані колись татарами у Польші. Один із ридванів був для хана, хоч той і мало коли сідав у нього, а здебільшого їхав верхи з мурзами, у другому ж ридвані їхали Марина з Астарою.

Орда йшла, не поспішаючись, щоб не стомлювати коней, а на ніч ставала рано, до захід сонця. Що-вечора ханові й мурзам напинали намети; хан порядкував військові справи й радився з мурзами, ночував же він у наметі жінки, на ліжку, що складалося з килимів та подушок.

Марина почувала себе щасливою. З ранку до вечора вона бачила Божий світ: з початку походу безкраї розлогі степи Дикого Поля, а далі веселі гори України, з прозорими річками та з зелними байраками. Орда йшла недалеко Бугу Чорним шляхом, і хоч не по той бік річки, де жила Марина, але все таки країною, цілком рідною.

Обабіч шляху рясно стояли села, з любими біленьким хатками, що їх Марина так довго не бачила, з кучерявими вишневими садками та з довгокрилими вітряками. Все це було таке любе

та миле серцю Марини, що вона мліла з солодкої втіхи. Траплялося ридвану проїздити самі села вулицями, де на тини спиналися здивовані діти, а матері, вхопивши їх на руки, несли геть і ховали по льохах, страхаючись татарів, хоч ті на сей раз не чинили їм і найменчої шкоди. Марина чула тут рідну мову і, здавалося, сама жила рідним життям.

Кожний день орда посувалася далі на північ і нарешті літом сполучилася біля Зборова з козацьким військом, а звідтіля спільники разом рушили на польське військо, що стояло під Берестечком.

Вороги зійшлися біля річок Стирь та Пляшівка, але і Хмельницький, і хан побачили там те, чого не сподівалися: у поляків було зібране величезне військо у 300.000 вояків, проте як у спільників малося тільки 100.000 татарів та 80.000 українців. До того ще у поляків було кільки сот добрих гармат, у козаків же їх було кільки десятків, а у татарів ні одної.

Хан зразу зрозумів, що перемога буде на боці короля, і зважив за краще покинути Хмельницького і обміркував тільки, як би зробити це так, щоб Хмельницький не догадався про зраду, не поскаржився б султанові і не помстився б на ньому. Ця думка ще більше зміцнилася у ньому, коли увечорі до нього прибули посланці від польського короля й почали умовляти його одступитися від козаків, обіцяючи йому великий окуп.

— Чи годиться ж мені вигубляти своїх людей за Вкраїну? — міркував хан. — Як що козаки й мають рацію віддавати своє життя за волю своєї землі, то мої татари не мають до того ніякої рації. Далеко розумніше я зроблю, як візьму з ляхів окуп і одведу орду цілою по домівках. А християне нехай собі змагаються. Зрозуміло, що король погромить Хмельницького; так йому й треба, щоб не ліз до султана та не робив з мене свого підручника. А поки поляки кінчатимуть козаків, я б безпечно повернувся з ордою до Криму.

Розміркувавши так, хан згодився взяти з поляків окуп і сказав посланцям, що завтра татари тільки вдаватимуть, наче бьються, і ще до півдня покинуть козаків.

Марина знала, що у хана були королівські посланці, і коли він, покінчивши справи, прийшов увечері до неї, вона почала допитувати про що у нього була розмова з поляками. Хан знервовано одповів, що то таємні військові справи і не годиться їх нікому розказувати.

У серці Марини виникло зневвірря. Вона зблідла на виду, але, перемігши себе, покірливо спитала:

— Я певна, що мій любий володарь не покине свого спільника у пригоді, бо то було б не по лицарському. —

— Той спільник, — роздратовано скрикнув хан, — замісць того, щоб порядкувати військом, піячить. Я вчора був у нього, але він лежить, як колода. Йому, кажуть, зрадила жінка і він з того пье! —

— Володарю мій! — почала Марина, намагаючись бути ласкавою. — Через те ще дужче треба Хмельницького пожаліти й допомогти йому. Уяви собі, як би тобі було, колиб я тобі зрадила?

— Що? — грізно насупив брови хан. — Ти незнать що говориш! —

Марина мовчки повернулася од хана, а той схвильований ходив по наметі й вигадував, як би краще заховати свою зраду од дуже цікавої дружини. Згодом він взяв її за руку.

— Не бійся, я не відступлюся від спілки з козаками, але становище наше зле. Ляхів у-двічі більше ніж нас, я навіть боюся лишити тебе на ніч у таборі, бо завтра буде таке бойовище, якого світ ще не бачив, і невідомо, що судить нам завтра Аллах. Буде безпечніше їхати тобі зараз далі од табору і од бойовища.

Марина намагалася, було, сперечатись але хан ляснув у долоні й звелів евнухам одвезти Маринин намет за милю назад, а для безпеки оточити його кількома тисячами вершників.

Зневірря ще дужче опанувало Мариною, і не вспів хан вийти з намету, як Марина покликала Астару.

Астарочко, голубко! Нас зараз перевезуть геть з табору, а поки ще не рушили, ти зроби мені велику послугу! —

— Рада тобі догодити, дитино моя! —

— Чи бачила, Астарочко, де стоїть козацький табір? —

— Бачила. —

— Знайдеш його поночі? —

— Знайти — знайду, а тільки він дуже далеко! —

— Ну, що ж робити... Неодмінно треба однести листа до мого Йвана! —

— Ой доню!... Та мене ж вартові піймають! —

— Я ось дам для татарської варти перстень хана, а для козацької перстень мого Йвана. Він так уславився, що його всяк козак знає.

— Ну, і що ж далі? —

— Ти тільки віддаси листа Богунові і зараз повертайся, а як що мене не застанеш, то тобі шлях покажуть. Тебе ж евнухи вільно по табору пускають. —

Астара почала убіратися, а Марина взяла олівець і написала.

— Бережися, Йване, зради. У хана були посланці од короля й про щось з ханом умовлялися.

— Астарочко, кохана!.. — говорила Марина, доручаючи циганці листочок. — Коли б цей клаптик паперу потрапив до рук ханові, то мені була б за нього смерть! —

— О, не бійся, доню, Циганка вміє ховати! —

— Та скоріше, Астарочко! як що до світу не передаси, так мерщій вертайся. —

Астара вийшла од Марини і зникла по-між наметами. Вона бігла непомітна, мов та чорна кішка у темряві ночі, викручуючись по-між кіньми, шатрами й огнищами. Табір уже потишився, голоси замовкли, тільки де-не-де чути було, як татарський вояка гострив на завтра шаблю, або споряжав коня.

Астара бігла упродовж ряду огнищ на північ довго, поки стало духу, далі йшла ходою, після того знову бігла й знову йшла, а обабіч неї все біліли шатри татарського війська і здавалося, що їм не буде й краю. Але нарешті край той знайшовся: вона вибігла на вільне поле, а за ним розгляділа оддалеки високі намети козацького табору.

Астара оглядїлась і вжахнулася: на сході вже почало благословлятися на світ.

У козацькому таборі її зразу спинив вартовий.

— Куди біжиш, циганко? Стій. —

— Скажи, козаче, де мені знайти полковника Богуна? —

— Ого—го! Дуже швидка! Так я тебе й пустив до Богуна! —

Астара показала вартовому Богунів перстень, і тоді той пустив її.

— Тільки далеко тобі, тітко, — сказав він. — Оце, де ми стоїмо, ліве крило табору. Тут Джеджалій кермує. У середині буде військовий осавула Гурський за старшого, а Богун аж на правому крилі. До схід сонця, мабуть, не добіжиш. —

Циганка знову побігла, обминаючи вози й намети. Тут табір уже прокидався й козаки цілими ватагами сновиґали між табором і Пляшевою, напуваючи коней. Поки Астара добігла до середини табору, там козаки уже узброювалися й лавами ставали по-перед наметів, а назустріч Астари сунувся великий натовп з корогвами й хрестами у руках. Налякана циганка забігла за віз і звідти виглядала, поки той натовп промине її.

То попи і ченці несли корогви благословляти військо на бій. Попереду всіх, верхи на коні їхав грецький, коринфський, ми-

трополіт Іосаф. Він був у золототканому митрополичому вбранні, з митрою на голові та з хрестом у руці. — Братія моя, вояки Христові! — промовляв він до козаків. — Стійте як один за віру православну, а Господь з високого неба буде вам пособником і заступником. Не страхайтеся вмерти за віру батьків наших, бо душі ваші янголи візьмуть на лона свої і понесуть до престолу Божого! —

Козаки лавами упадали навколюшки, а митрополит покропляв їх святою водою.

Діждавши, поки процесія пішла далі, Астара побігла до правого крила козацького табору і нарешті добрела до намету Богуна, але було вже запізно: Богуна вже не було у наметі, він повів уже свої полки на ворога.

Знесилена і приголомшена розпукою, що не виконала доручення коханої господині, Астара впала на землю і вже через якийсь час тільки пішла назад до татарського табору.

XI.

Зійшло сонце 20 червня 1851 року, але промінь його не сяяв, а був запьятий хмарами, немов умисне не хотів бачити того, що мало зараз скоїтись.

Ворожі війська, скільки оком глянь, мов сарана вкрили широченну долину, збиваючи копитами коней велику куряву. По-між лавами ворожих військ, одрізняючи їх одно од одного, лишилася тільки не дуже широка зелена смуга степу, простягшись між ними немов річка між двома берегами. З одного боку тієї зеленої смуги стояли блискучі польські полки з безліччю ріжноколірових прапорів; з другого боку, на півночі—сині козацькі чумарки та білі й жовто-сірі татарські халати.

Посередині козацького війська стояли у три ряди сковані по-між себе ланцюгами вози... З тих возів складався великий чотирекутний, рухомий табір, у середині того табору щільним натовпом стояли піші козаки. Цей четверокутний табір мав уїхати в середину польського війська і розколоти його надвоє, а кільки кованних полків мусили вскочити у ту розколину й бити ляхів з боків.

Тим рухомим табором кермував військовий осавула, шляхтич з Київа, Гурський. До нього, як і до шляхтича Виговського, Хмельницький мав велике довірря, не відаючи, яка гадина сиділа у тому недоляшку, і не догадуючись, що Гурський вже понадився на польську принаду й умовився з другим зрадником, запеклим ворогом України, Яремою Вишневецьким, щоб згубити козацьке військо.

Богун керував правим крилом козацького війська і стояв

недалеко од річки Стирі, чекаючи гасла від гетьмана, щоб вдарити на ворога. Козаки його знервовано поглядали на блискучих ворожих гусарів і теж нетерпляче дожидалися гасла. Нарешті в середині козацького війська вибухнула гармата... то й було гасло від гетьмана.

Побачивши, що середина козацького війська з табором рушилася, Богун махнув перначем до своїх комонних полків.

Застогнала земля під копитами коней, заголосили сурми і, наставивши на ворогів гострі списи, козаки мов бурхлива хвиля, широкою лавою вдарили на ляхів, настромляючи їх на заліз, скидаючи з коней і розтопчуючи на землі.

Заревіли з польського боку сотні гармат і заховали своє військо сивим димом, але Богунові козаки не вважали на ті некельні вибухи гармат і на гудіння бомб, а все глибше та глибше уїдалися у ліве вороже крило. Не встояли проти їхнього наскоку блискучі польські гусари і показали хвости своїх коней, не витримали наскоку й улани польські, у ростіч розбіглося ріжномаїте посполите рушення.

Мов бурхлива річка вливалися козаки у середину лівого польського крила, притискуючи його до річки, аж поки здибалися з німецьким військом. Люто вдарили козаки й на нього, але німці стояли мов непорушна скеля, захистивши польські хоругви, що тим часом знову почали упорядковуватися.

Обернувся під той час Богун до середини козацького війська і віри не дойняв очам: по полю, мов несамовиті, бігали вони з возами розірваного табору, роздавлюючи недобитих козаків, а корогва Вишневецького маяла глибоко у середині козацького війська. Там сталася ганебна, зрадницька подія.

Рушивши з табором на поляків, Гурський послав свого хорунжого на правий бік табору сказати, щоб надержували передній ріг у праву руку і зараз же послав другого козака на лівий бік з наказом надержувати передній ріг у ліву руку. Через ті зрадницькі накази, ланцюги, що ними були вози по між себе сковані, напружилися й почали рватися, а вози роздиралися надвоє. За кільки хвилин четверокутний табір розірвався на двоє, і спільник Гурського Вишневецький зразу ж ускочив з шістнадцятьми полками королівського війська у середину табору і розбив його на шматки. Разом з тим Гурський втік до польського короля, лишивши середину війська без керманичого.

Покинуті Гурським козацькі полки, під приводом своїх полковників, билися завзято, не шкодіючи життя, але у великому

бойовищі відвага окремих вояків важить небагато, і, не маючи загального керманичого, козаки гинули під натиском ворогів і полки козацькі тануди, як страсні свічки.

Слідом за Вишневецьким у середину козацького війська вдерся з кільконадцятьма полками ще й Конецьпольський і збите копитами поле ще дужче залилося козацькою кровью.

Де ж був гетьман, що не дав середині війська другого ватажка? Він гнався за ханом. А хан? Хан, почавши з ранку показне бойовище, зразу ж повернув свого коня назад і, звелівши мурзам одводити татарів до Дубна, поскакав геть з крівавого поля, покинувши своїх спільників ворогам на поталу.

Хоч і далеко від свого війська, але Хмельницький таки догнав хана.

— Зглянься на Бога! — гукав він ханові. — Щож ти зо мною робиш! Заверни орду до бою! Ще ж бойовище тільки розпочалося. Доля ще зглянеться на нас! Ми ще переможемо! —

Але хан не хотів його й слухати, а коли гетьман почав йому дорікати, то Іслам Гірей звелів його арештувати і повіз із собою до Криму.

Розірване надвоє, козацьке військо лишилося само проти у четверо дужчого ворога й до того без гетьмана, без військового писаря, що теж був при Хмельницькому, і без військового осавула, що зрадив. Вже видно було, що змагання козаків даремне, але Богун не стратив віри у козацьке завзяття й у міць козацького духу. Побачивши, що сталося у середині козацького війська і в таборі татарів, він лишив проти лівого ворожого крила два полки, а з трьома зважився йти на поміч середині.

— Брати мої любі! Лицарі завзяті! — гукнув він до своїх козаків. — Покинули нас зрадливі спільники-бусурмени. То й накраще, бо не годилося нам з невірами брататися. Тепер не бусурмени, а сам Милосердний і його святі будуть нам спільниками і допоможуть нам оборонити свою волю. За мною, панове товариство! Кому судилося вмерти, того смерть і на ліжку знайде, а кому не судилося, того ні куля, ні шабля не візьме! —

Розгорнувши козаків лавою, Богун несподівано й грізно, мов Божа кара, вдарив у бік полкам Вишневецького й Конецьпольского. Вихорем летіли за своїм ватажком козаки, лишаючи позад себе купи ворожого трупу.

У ворогів збився гармидер. Вони не розуміли, звідкіля наскочили на них козаки і скільки їх, а бачили тільки запальне козацьке завзяття, що несло їм смерть.

Спинилися польські полки і відкинулися назад, як полохлива отара, побачивши вовка... Ще один такий наскок і перемога буде на боці козаків... Але заблудилася сьогодня козацька доля: не розгляділи за курявою пушкарі середніх полків, що то біжать лавою їхні спасителі козаки, думали, що то нове вороже військо, і почали громити Богунові полки з гармат...

Тяжко засмучені подіями сього нещасливого дня, козаки одійшли над вечір ближче до річки Пляшевої і, не вважаючи на втому, почали окопуватися і лагодитись на завтра до нового бою.

На другий день польське військо почало облягати козаків півколом, притискуючи до річки.

Джеджалій, що йому гетьман передав кермаництво, почекавши день, скликав увечері козацьку раду. Всі нетерпляче виглядали Хмельницького, але його не було, і ніхто нічого про нього не чув. Козацтво хвилювалося.

— Гетьман зрадив і покинув нас ворогам на поталу! — гукали козаки. — Оберімо нового гетьмана! Обрали таки ж Джеджалія. Він зраву ж послав до короля посланців просити, щоб поляки помирилися на Зборовських умовах, а щоб вороги не подумали, що козаки їх налякалися, Богун вдарив з козаками на окопи, що поляки почали вже насипати проти козацьких.

— Гине козацька слава, пани-брати! — гукав він до козаків: — Рятуймо її. —

І козаки чесно рятували свою славу. Мов блискавка, налетіли вони на нескінчені ворожі окопи і почали крівавий бенкет. Всі випережають один одного, щоб більше вбити ворогів, але за всіх прудчіше летить конем Довбня, і ворожі голови, мов спілі кавуни, репаються од його важкого келепа. То він прокладає шлях своєму побратиму полковнику Богуну, що, піднявши до гори шаблю, на чолі трьох полків, забігає тепер упродовж окопів і винищує ворогів... І славно скінчився сей день для козаків: полягло по-за окопами більше двох тисяч поляків.

Під той саме час Джеджалій водив другі полки за річку Стирь, але там козаки здибали не поляків, а німців і як не наїздали на них, а не вибили з шанців, і мусили повернутись на свій бік.

Щоб помститись на німцях, Богун, діждавши півночі, коли німці втомлені бойовищем поснули, перебрів з двома сотнями охочих козаків через Стирь, увійшов нишком у шанці і, поки одна сотня, з Довбнею на чолі, колола та вбивала сплячих німців, лядських прислужників, він зняв з окопів три гармати і перетяг їх з другою сотнею козаків на свій бік річки.

Тим часом німці почали прокидатись, зарепетували на ґвалт і почалася колотнеча.

— Повертай козаків на сей бік! — гукав Богун Довбні.

— Ще раз вертайся за гарматами! — одгукнув Довбня. — Ми вдержемо німців! —

Богун ще раз по пояс у воді перебрів через річку і ще раз зачепив і потяг з своїми козаками три гармати, але німців піднялося вже кілька сот і вони почали утискувати сотню козаків.

Люто довбає німців Довбня по ребрах та по головах своїм келепом, одходячи помалу з своїми козаками до річки.

— Перетягли! — почувся Богунів голос. — Стрибайте у річку, а ми будемо бити німців з рушниць! —

У цю мить Довбня так вдарив якогось німця келепом що келеп вирвався у нього з руки і впав по-між ворогів.

— Келеп, келеп! — гукав Довбня до товаришів.

— Келеп вирвався! Не дайте, діти, ворогам на поталу мого келепа! —

Козаки знову наперли на німців, кількох вбили, і Довбня вхопив був свого келепа, але у цю мить німець влучив його шаблею по правій руці і розрубав її до маслаку. Сціпивши зуби, Довбня вхопив келепа лівою рукою і, одбиваючись од ворогів, потяг з козаками до річки і перебрів її під захистом куль Богунової сотні.

Вертаючись до табору, заспокоєний удачою щасливого дня, Богун згадав про Марину і йому заманулося її бачити. Козак не знав, що його наречена була тут біля нього, на цьому самому зеленому политому тепер кровью полі. Зрада хана одміняла становище його нареченої.

— Хан зрадив умові... — міркував Богун. — Він порушив спілку з нами, і тим зробив Марину вільною од її слова. Вона тепер владна покинути хана і повернутися у рідну країну.

Ці міркування вкинули у серце Богуна надію на можливість повороту Марини до нього, і він, оживши душею, почав дивитись на світ иншими очима.

На другий день до табору повернулися од поляків двоє з посланців Джеджалія і принесли дуже лихі вісти: поляки вимагали, щоб козаки перш за все віддали їм всі свої гармати, далі, щоб видали всіх полковників, а самі щоб віддалися на милость короля. Друга звістка була про те, що третій козацький посланець, полковник Криса, зрадив і передався до ляхів.

Вдарили козаки у котли, скликали раду, почали хвилюватись. А тут ще під той саме час привезли до ляхів великі гармати з Львова й з Замостя, і вони розпочали таку пальбу по казацькому таборі, що, здавалося, зараз земля розсядеться, й на раді ледве можна було чути голоси. Багато з козаків і всі посполиті, що ніколи не чули такої пальби, схибли духом і згожувалися просить милосердя.

Почувши вигуки легкодухого селянства про згоду, Богун зблід на виду. Його серце понялося страхом за те, що тут, під Берестечком, можуть бути знищені здобутки всього великого повстання. Так ні? ще він, Богун краще вмре, а не попустить, щоб кров братів, що три роки проливалася, загинула марно і не лишила по собі ніяких наслідків. Він вийшов на середину кола і вклонився товариству.

— Дозвольте, панове товариство, слово сказати!

— Говори! Будемо слухати! — почулося з натовпу, і козаки потишилися.

— Славне лицарство! Чи можна ж нам тепер мати надію на почесну згоду з ляхами, коли вони бачуть свою перемогу? Віддати себе на милость . . . та хіба ви не знаєто панської милости? Запряжуть вони знову вас і дітей ваших у ярма тай будуть вами землю орати, будуть батогами вас підганяти та бидлом звати, ще гірше, як раніше було. Чи на теж ми кров свою проливаємо вже три роки? . . . Чи на те ж поклали свої голови тисячі товаришів наших, славних лицарів, щоб ми, легкодухі, знову віддали Україну у неволю? Що таке єсть життя людини, навіть життя десятків і сотен тисяч людей у порівнянні з життями, із істнуванням всієї країни? Не ляхи нас страшні і не вони нас перемогли . . . Згубив нас зрадливий спільник та наші перевертні-недоляшки . . . Зараз король непереможний, бо зібрав собі на поміч і німців і угорців, але вони не завжди будуть коло нього. Ліпше ми вчинемо, коли вийдемо звідціля по ворожому трупу, а як ні, то хоч і всі поляжемо головами, а тільки щоб не робити згоди тоді, коли ми у найгіршому, яке може бути, становищі. Не губіть же панибрати козацької слави та волі ваших дітей і не ставайте до згоди з ворогом. Нехай не вмірає козацька слава! —

Навіть страшного реву гармат почути тепер стало неможливо за вигуками козаків.

— Не погубимо козацької слави! Битися будемо до загину! Гетьманом Богуна! —

Богуна закидали шапками, і він згодився бути гетьманом, але тільки наказним, поки вернеться Хмельницький.

Сім день після того бився Богун з ляхами невпинно. Він забув, що то є сон і що то значить спочивок. Він брав польські окопи, псував їм гармати, винишував несподівано цілі хоругви і при тому завжди водив у бій козаків сам. Поруч нього падали сотні товаришів од куль і шабель, він же був цілий і здоровий. З цих днів поляки почали клясти Богуна, як найлютішого ворога, а козаки почали дивитися на нього з острахом, вважаючи за характерника, через те, що його не брала ні куля ворожа, ні шабля.

Богун знав, що йому не перемогти поляків, бо війська у нього було тепер упьятеро менше, ніж у ворогів, і до того цілу третину його війська складали селяне з косами, що були не тільки цілком непридатні до великого бойовища, але при тому становищі, у якому опинилося козацьке військо, вони йому заважали. Через те Богун зважив за найліпше вибитись з облоги і йти на Вкраїну.

На восьмий день облоги Богун довідався, що погоничі і всі селяне без його відома збірали чорну раду і умовилися там, щоб захопити несподівано його самого й усіх полковників і видати ляхам, себ-то вчинити те, що було зроблено під Кумейками.

Богун не розгнівався.

— Не розуміють, що чинють! — говорив він, зібравши полковників. — Але я розумію їх: вони бояться, що поки ми тут гаємо час, там на Вкраїні наші зрадливі спільники, татари, забірають їхніх жінок та дітей у неволю. —

На нараді полковники вирішили не гаять більше часу, а завтра ж робити через Пляшеву й через болото три мости, або греблі, і за день такі греблі були зроблені з возів, кухов, всякої деревини, лантухів кожухів і з усякого збіжжя.

До ночі греблі були закінчені, але поляки довідалися про заміри Богуна і послали Ляндцькороньського за річку Пляшеву, щоб заступити козакам шлях. Становище Богуна було дуже тяжке, але він зважився пробити собі шлях зброєю: викотив на греблі по дві гармати і звелів, стріляючи, посувати їх уперед, а за гарматами йти козакам.

Бойовище почалося поночі. Богун перепускав через греблі по черзі то піші, то комонні сотні, і ті зразу за греблями ставали до бою. Було темно. Поляки стріляли на осліп і до руч-

ного бою ставали несміло, до того ж козацьский ватажок скоро притиснув їх до болота, і вони пішли в ростіч.

Одігнавши ворогів, Богун знову вернувся до гребель і звелів придержати комонних козаків, а раніше перетягти всі гармати та пропустити піще військо. За який час перетягли всі 58 годящих гармат, а 23 попсованих покинули Слідом за гарматами посунулися піші козаки, а перед світом рушили й комонні. Богун, доручивши переднє військо Джеджаліеві, сам був ввесь час біля гребель, доглядаючи, щоб козаки не товпились і не попсували гребель.

Світом до Богуна наблизився Влучко.

— Що ж це ти, гетьмане, покинув військові корогви? —

— Ні, — одповів Богун, — запорожські корогви я всі побрав, а ті, що жаловані нам польськими королями, покинув умисне, бо негодиться нам шанувати корогви того, з ким воюємо. Нехай ворог наш, король, бере їх собі назад. —

— Владика ще лишився у таборі! — обізвався до Богуна полковник Пушкаренко, переходячи греблю з своїм полтавцями.

Богун послав за митрополитом, але той одмовився йти, сказавши, що перейде греблю останнім.

Поспільства Богун ще не переводив, бо світом на переді знову почулася пальба, ї там потрібне було добре узброєне військо.

Давно вже встало сонце, але був туман і в головному ворожому таборі досі не знали про те, що Богун уже виходе з усім військом. До десятої години він перевів через греблі 47.000 козаків і лишив у таборі тільки 3000, щоб захищати поспільство. Ті три тисячі з своїм полковником Нечипайлом мали перейти останніми.

Дійшла нарешті черга й до селян. Їх було у таборі біля 25.000 чоловіка, і Богун мав надію, що за дві години вони перейдуть усі.

У цей день було саме Петра, і селяне вже сіли у таборі розговлятись, коли од наказного гетьмана прибіг посланець з наказом рушати їм до гребель. Поспільство не хотіло кидати обіду й не рушилося з місця. Щоб прискорити справу, необачний посланець хотів налякати селян і гукнув:

— Та вже ж усе військо й старшина на тім боці. От зараз ляхи всіх вас поріжуть! —

Почувши такі слова, селяне счинили страшенний бешкет, неначе вже їх справді ріжуть, хоч з боку поляків не було досі

жодного пострілу, і кинулися величезним натовпом, як сполохана отара, до гребель. Біля гребель вони давили один одного: задні спихали передніх прямо у річку мимо гребель, а на самих греблях збивали один одного додолу, давили ногами, зкидали у болото... Даремне Богун гукав їм з того боку, що ніхто за ними не женеться, що немає ніякої небезпеки, — селяне, здається, стратили розум з переляку, і от ті греблі, що витримали вагу гармат і цілих полків комонного війська, тепер не встояли і під вагою безладнього натовпу почали поринати у болото.

Тим часом поляки, почувши несамовитий галас поспільства, наблизились і, побачивши, що в козацькому таборі такий гармидер, ударили на козацькі окопи.

Полковник Нечипайло хоч і знав, що з трьома тисячами козаків він не зможе вдержати ворогів, проте одважно перестрів їх на окопах, зваживши краще вмерти, ніж покинути селян без оборони. Козаки привітали ворогів кулями з рушниць, а далі хрестили списами й шаблями. Вони билися, як леви, почуваючи велику вагу свого обовьязку, і гинули один по одному, віддаючи своє життя за дорогу ціну.

Владика Іоасаф ходив по табору з хрестом, умовляючи селян не давити і не топити один одного у річці, а йти назад та обороняти разом з козаками окопи. Чимало було таких, що послухалися його слова, але було вже запізно: десятки полків польського війська вже задавили оборонців окопів, вскочили у козацкий табір і почали різати українських косарів. Ніякі благання про милосердя не помагали, ляхи різали навіть погоничів, пекарів і кухарів, витягаючи їх з під возів...

Збилися українські недобитки з косами біля владики і той, віднявши хреста, благословляв їх на смерть. Всі полягли косарі, віддав Богу душу разом з ними і владика Іосаф, порубаний шаблями ворогів православної віри.

Небагато слави придбали собі поляки Берестечком, бо вони вигубили тут більше двадцяти тисяч неузброєних селян, узброєних же козаків, що мали чим оборонятись, за всі вісім день бойовища під Берестечком, загинуло не більше, як десять тисяч.

Богун визволив козацьке військо з під Берестечка, але воно було без обозу і без харчів. Харчуватись од мешканців, ідучи великим військом, було неможливо, і через те наказний гетьман пустив козаків іти ріжними шляхам, наказавши всім зійтися до Білої Церкви та до Маслова Броду.

XII.

Коли Богун вийшов з облоги, між ним і ханом було девять день походу, проте, знаючи що з великим військом хутко йти неможливо, він мав надію скоро догнати хана. При Богуні були Влучко, Довбня з перевьязаною рукою і кільки сот козаків; з ним була й військова скарбниця: шухлядка з чотирма мішечками червінців.

Шлях, що їм сунулася орда, добре визначався трупом коней і силою чорних круків, що злетілися до цього шляху з усієї України. Два тижні, переміняючи коней, Богун гнався цим шляхом за ханом і на третім тижні нагнав його у Костянтинові.

Від Берестечка до самаго Костянтинова всі татарські гареми везли попереду війська, і Марина два тижні не бачила хана. Тільки добігши сюди, хан упевнився, що погоні не буде і зважився відпочити і побачитись з жінкою.

Марина зустріла його непривітно. Вона знала, що хан з усією ордою покинув козаків, знала й те, що він взяв у полон Хмельницького й військового писаря Виговського, і те навіть чула, що він має думку оддати і гетьмана і писаря королеві за кількох мурзів, що поляки захопили у бранці під Берестечком. Молода жінка два тижні боліла душею за долю України, що мала знову лишитися без гетьмана, і вже скільки разів посилала до хана листи з проханням догнати її та дати можливість побачититись з ним, але все було дарамне: хан, хоч і дуже нудьгував за дружиною, але не наважувався побачитися з нею, опасуючись, що Марина буде вимагати, щоб він вернувся до козаків під Берестечко, тепер же вороття було вже неможливим, і він наважився побачить.

Хан увійшов у захистний, роскішний намет своєї жінки, вдаючи з себе байдужого до того, що було, і навіть веселого. Після привітання він сів на складену з подушок софу і хотів посадовити жінку собі на коліна, але Марина випручалася, сказавши, що раніше, ніж жартувати, вона хоче почути од хана, що саме сталося під Берестечком, бо од цього залежить те, чи бути їй надалі дружиною хана, чи мати його за ворога.

— От же я так і знав, Газізю, — почав Іслам, що ти тут на мене ремствуєш, а проте я ні в чому не винний. Я розкажу тобі все, як було. Поляків було далеко більше, віж татарів та козаків. Узброєні вони самопалами й гарматами, тоді як татари списами та сагайдаками; з козаків же половина мала у руках

тільки коси. Як же було нам з поляками змагатися? До того ж у козацькому таборі вразу сталася зрада, а мої мурзи, побачивши ту зраду, подумали, що козаки навмисне піддаються полякам, щоб спільно з ними вигубити татарів. От мурзів і охопив жах такий, що вони кинулися, хто куди, а за ними й уся орда. Невже таки ти, моя люба, гадала, що я, славний лицарь і нащадок великого Батия, своєю охотою поклав би на свою голову таку ганьбу?

Останні слова зробили на Марину вплив.

— Справді, — міркувала вона, — не може царь своєю охотою зажити собі такого сорому, щоб утекти з бойовища. —

Марина глянула на хана ласкавіше і сіла поруч.

— Ну, а на що ж ти забрав од козаків гетьмана саме під той час, коли він був там найбільше потрібний? —

Хан трохи замішався, але почав викручуватись.

Сам він до мене приїхав і заїхав зо мною аж за милю од свого табору. Як було мені пустить його самого, коли поляки зразу ж оточили козацький табір з усіх биків? Ніякий господарь не пустить свого гостя на видиму небезпеку. —

— Ну, а тепер чому його не пускаєш? Та ще я чула, неначе ти хочеш видати гетьмана королеві!

— Дурниці це, Газізю! І на думці не мав я його видати. Мені потрібні гроші, щоб викупити моїх мурзів, що вскочили у бранці, а позаяк в усьому винний Хмельницький, я й вимагав, щоб він дав мені гроші на викуп мурзів. —

Речі хана здавалися Марині щирими, і вона все більше заспокоювалася.

— Ну, от бачиш, моя зоре ясна! — весело говорив хан, радіючи, що вибився таки на сухе — Ти хотіла їхати з військом, щоб мене розважити, а замісць того дорікаєш мені і гніваєшься на мене тоді, коли мене спіткала недоля і мені й без того гірко. —

Марина почувала себе трохи винною і, поклавши йому руку на плече, сказала ласкаво:

— Ну, пробач мені, мій володарю, коли я винна. Ти знаєш, як болить моє серце за рідним краєм. А ти все таки пусти гетьмана — він гроші тобі й так оддасть! —

— Не тільки що пустю, а навіть знову допоможу йому перемогти поляків. Я од спілки з ним не одрікаюся.

Марина повеселішала, почала шуткувати з ханом, набила йому, як завжди, кальян і сіла на подушках біля його ніг, як він дуже любив.

На другий день до Костянтинова прибув Богун. Тяжка й сумна була його розмова з гетьманом. Почувши, як загинуло

поспільство на очах Богуна біля гребель і як покяки вирізали всіх, навіть неузброєних селян, Хмельницький заплакав як мала дитина; звістка ж про те, що військо зовсім не має обозу й харчів, дуже його стурбувала. Тут же українські ватажки після наради стали на тому, щоб з ляхами не миритись, поки не буде упорядковане військо, маючі на увазі що коли під рукою гетьмана буде військо, то й умови згоди з поляками будуть легші для України.

У той же день Богун перебалакав з ханом, заплатив йому за Хмельницького й Виговського вісімдесят тисяч талярів, і хан зразу почав поводитись з гетьманом не як з бранцем, а як з спільником. Виряжаючі його від себе, він дав гетьману на почет пять мурзів, а Богун дав сотню своїх козаків, і з тим Хмельницький поїхав на Поволоч і далі, на Корсунь, збірати військо, Богун же другого дня мав їхати до своєї Винниці скликати козаків з Поділля і з ними йти до Білої Церкви, куди мали зібратися козаки з під Берестечка.

Про те, що Богун у Костянтинові та був у хана, зараз же довідалася Астара, а через неї й Марина. Молоду жінку обхопило жагуче бажання побачити милого, що був так близько у сусідньому наметі.

— Це ж не буде зрадою ханові, — упевняла себе Марина. — Мені б тільки глянути на нього й більше нічого. Я й з того була б щаслива. —

— Астарочко, голубонько... — припала Марина до своєї вірної служниці, — хочу глянути на милого! —

— Що ти, що ти, Газізю! Схаменися! —

— Мені б хоч єдиним оком! —

— Єдиним оком?... Ну давай зробимо у наметі дірочку і, як він ітиме од хана, ти зможеш його бачити. —

— Ах, ах, як славно! — аж заплескала в долоні Марина. — Зараз давай ножика і проріжемо намета! —

— Тілько обережно, Газізю — спиняла циганка. — Помітить євнух — буде пагано. —

Марина довго стояла по між полами намету, припавши оком до маленької дірочки, і таки діждалась, коли Богун вийшов з ханського намету. Тепер вона упьялася у нього своїм оком, і їй здавалося, наче вона увійшла у свого милого і йде разом з ним... От він озирнувся раз і вдруге... Обвів очами навкруги і зник за наметами.

Марина бліда, як крейда, хитаючись, наблизилася до софи і впала на неї.

— Що тобі? Що? — допитувала Астара, припавши до своєї господині.

— Як він постарів... Який він змучений!...

— Не дивно те. Скільки турбот він зазнав! Скільки день, мабуть, не злазив з коня, доганяючи нас! —

— Ні, не сама втома відбивалася в його очах... — говорила Марина задумано.

— А що тобі здалося? —

— Нудьга у нього в очах. Нудьга його постарила! Астарочка, мені того не досить, що я його бачила... Поки не бачила, мені було легше... Тепер я не можу... Я повинна з ним говорити... Повинна розважити його... заспокоїти... —

Ох, Газізю, облиши те! Поговориш — дужче вразиш своє серденятко... Забути його тобі пора! —

— Забути? — здивовано спитала Марина. Ні, того ніколи не буде, Астарочко! Я повинна бачити Йвана і говорити з ним. Це я зважила непохитно. Ти уладнаєш це, Астарочко? Адже ти мене любиш? —

— Схаменися, Газізю!... та це ж смерть! —

— Ах, що та смерть тіла, коли вмірає душа? Невже тобі життя таке дороге? Ти зараз слідкуй за Іваном і довідайся, де він ночуватиме. —

Астара злякано дивилася на свою улюблену господиню. Навіть рукою полапала її за чоло.

— Ти не в собі, дитино!... Чи може ти надумала втекти з милим? Так хан же сплюндрує всю Україну, а знайде тебе! —

— Ні, я не втечу. Я вернуся сюди, а тільки я повинна говорити з Іваном. Він озирався... він шукав мене очима...

— Так як же це зробити? —

— Я тобі сказала! Слухай: учора хан хвалився, що увечері сьогодня, після намазу, він збере до себе всіх мурзів, щоб обміркувати, як іти далі до Криму і кому саме яким шляхом іти. Поки тут буде нарада, я збігаю до Івана, а щоб мене не злапали євнухи, ти вбереш мене у своє вбрання і розмалюєш мене так, щоб була схожа на тебе. Я побіжу, а ти лишишся у наметі. Сюди ж ніхто з євнухів не насміє увійти, бо про те давно, по моєму проханню, хан дав наказ.

— Загинемо ми обидві, дитино моя... — сумуючи говорила Астара. — Але чиню твою волю. —

Вірна служниця побігла за Богуном...

Надійшов вечір, і коли добре смеркло, Марина, перероблена

на Астару, вийшла з намету. Біля входу вона побачила вартового, а коло сусіднього намету стояв євнух, приглядаючи за наметом ханської жінки.

— Цілий день сьогодня швендяєш! — гукнув він до Марини, маючи її за Астару.

Марина мовчки обминула його, пробігла по між наметами, як її навчала Астара, а далі вийшла у поле і попростувала до міста, що визначалося на вечеровій зірниці неба банями двох церков.

Почуття волі обхопило всю істоту молодої жінки. Обабіч нешироко шляху, що простягся по обніжку, хвилювалася спіла нахуча пшениця. В пшениці на всі голоси цвірчали цвіркуни, розповідаючи про чари ночі, а з по-між квіток по обніжку на Марину дивилися своїми сумними очима зачаровані блищаки.

Боже, як давно ходила вона вільними ногами по полю, як давно всього цього вона не бачила, не чула, не почувала!... Це було ще тоді, коли живі були її батько й ненька, коли вона ще дитячими своїми прудкими ногами бігала по царині своїх власних грунтів! Як давно те було! Здається, що минув з того цілий вік, а проте вона досі живе.

Марина хутко наближалася до міста. З недалекого ставу чути було квакання й скрекотіння жаб, але той гармидер голосів нагадувавий щось близьке, нагадував її дитинство і здавався за найкращі музики.

Ось ворота міста. Марину спинив вартовий козак. Мешканці міста не доймали віри своїм спільникам і тримали рушниці на поготові.

— Я до полковника Богуна, по його наказу! —

Марина показала перстень Богуна. Старший на варті пропустив її і послав разом з нею козака до самої хати, де жив Богун.

Через кілька хвилин молода жінка увійшла до свого милого. Той сидів замислений, але, углядівши циганку, зрадів, бо це визначало, що й Марина тут близько.

— Сам Бог тебе посилає! — скрикнув він. — Чи здорова твоя господиня? —

— Це я, Йване! Я тільки вбрата циганкою, щоб мене не пізнали! —

Богун з несподіванки поточився од неї.

— Марино! се ти? Ти покинула хана? Ти утекла до мене?... —

Козак ухопив її в обійми.

— Ми втечемо сю ж ніч... — говорив він, не памятаючи

себе. — І даю клятьбу, що не тільки хан, а й саме пекло не одніме тебе у мене! —

Він посадив Марину на лаву, горнув її до себе й цілував палко й ніжно, як сонце, що цілує своїм пекучим промінням спілу ягоду. Вона не змагалася. Сили покинули її й вона вся отдалася його запальним обіймам і поцілункам. Вона мліла у його обіймах і не мала сили перечити щастю, що його так довго, так жагуче бажала.

Нарешті вона опамьяталася.

— Рідний мій! Я бачила сьогодня тебе, коли ти виходив од хана. Як ти постарів, голубе мій! —

Марина милувала рукою його трохи посивілі вуса і вкрите зморшками чоло.

— Скільки турбот, скільки страждання зазнав ти за дні того лекельного бойовища! —

— Нудьга вьялила мене, моя горлице . . . Нудьга не тільки через недолю України, але й за тобою, моя бажана!

— Я вгадала це! — сказала Марина. — Я побачила по очах твоїх, що ти нудьгуєш, і не мала сили, щоб не побачитись з тобою і не сказати тобі, що люблю тебе, як і колись любила. —

— І тільки?! . . . — з мукою спитав він.

— Тільки, моє серце! Я повинна вернутись до хана! —

Руки козака впали і випустили її з обіймив. Щастя хвилини було розбите, як розбивається кришталевий кухоль з солодким питвом . . .

— Ти вернешся до зрадника, що згубив Україну?

— Ні, Йване. Я сама так гадала, що він зрадив, але вчора я з ним перебалакала. Все склалося так через нещастя. Татари налякалися великого польського війська і втекли. Хан заприсягнувся мені, що не розірве спільки з Хмельницьким і буде давати поміч Україні й надалі. —

— І ти йиеш йому віри? —

— Подумай, друже мій дорогий, що було б, коли б я втекла з тобою . . . Хан погнався б слідом, шукав би мене й тебе по всій Україні і до щенту сплюндрував би нашу нещасну землю. Він догнав би тебе і забрав самого в неволю на тяжке катування, а не зпіймав би нас, так забрав би з України у неволю сотні тисяч безвинних людей, одиявши батьків од дітей, а дітей од батьків. —

— Проклята доле! — скрикнув з розначем Богун. — Коли

ж ти візьмеш мене з цього огидного світу? Коли ти увірвеш пекельну муку моєї душі? Те, що ти говориш Марино — правда! Будь вона проклята та правда, але тобі неможливо тепер покинути хана! Ще гірше неможливо, віж було тоді у Бахчисараї! —

Богун сів до столу, змагаючись з своїм почуттям. Марина сіла поруч і, обнявши його рукою, милувала й заспокоювала. Але час не стояв . . . Час хутко біг. Хан, скінчивши нараду, запевне зараз прийде до своєї Газізі . . . Що ж буде тоді?

Нещасна невільниця схопилася. Богун сам одвів її за браму і повів полем, держучи її руку у своїй руці. Закохані розмовляли про останні події і будучнину України так, наче скоро мали знову побачитись. Нарешті Марина стала просити Богуна, щоб він лишив її, бо їй самій безпечніше добігти до татарського табору.

— Прощай же, моє серденько, сказав полковник, пригуляючи свою кохану до серця. — Мені недовго на світі поневірятись. Колись же ворожа куля таки мене знайде. І я тому буду радий . . . Мине час небуття і я знову побачуся з тобою на тім світі. Там зійдемося і ніколи вже не розлучимося! —

— Де моє волосся? — зненацька спитала Марина.

— Під серцем у мене, моя бажана! Я ніколи не знімаю каншучка. —

— Подай же мені слово, що носитимеш його під серцем, аж поки ми знову зійдемося. —

— Охоче, голубко, бо я й сам ніколи б з твоїм волоссям не розлучився! —

Ну, тепер прощай! —

І, поцілувавши милого, Марина пташкою випорхнула з його обіймів і побігла до татарського табору.

Нарада у хана справді скінчилася, і Астара сиділа ні жива ні мертва, чекаючи всяку хвилину, що хан прийде і, довідавшись, що його Газізі немає, власноручно зніме їй голову своєю шаблею.

Не вспіла Марина вскочити у намет, як почувся поклик евнуха, що хан іде. Збентежені жінки сховалися по-між полами намету, і там Марина почала рвати з себе вбрання своєї служниці, а Астара, вхопивши кухоль води, почала змивати їй обличчя.

— Що ж це моя Газізя сьогодня мене не зустрічає? — почувся голос хана з середини намету. —

— Я була хвора, мій любий владарю! — одповіла Марина, тримтючи всім тілом. — І ось тепер я чепурюся, щоб не здатись бридкою своєму милому!

— Я навіть голосу не пізнаю своєї дружини! Бідна Газізю!...

У тебе певно пропасниця. Чи не дме тут дест вітер по під полами намету? —

— Не турбуйся, коханий, — це минеться! —

Через кільки хвилин Марина вийшла до хана загорнута у легкі саетові запинала. Іслам Гірей уже сидів на подушках і, притягши молоду дружину за руку, посадовив її собі на коліна.

Чи може бути більша мука для жінки, як та, щоб з палких обіймів милого перейти у холодні обійми нелюба? І Марина сьогодня зазнала тієї муки. Тіло підстаркуватого хана здавалося сьогодня Марині кістяком мерця а його довгі руки холодними гадюками. Вона билася в його обіймах, як пташка у пазурях кота, й викликала до себе смерть, так само, як за годину до того кликав до себе смерть Богун.

Ранком другого дня хан підняв орду й рушив далі до Криму.

XIII.

Викупивши гетьмана, Богун, по умові з ним, подався до Винниці і порозсилав своїх козаків по всьому Надбужжю набірати нове військо. Завзяті подоляне знову піднялися, і через тиждень Богун навчав строю вже великий полк у пьять тисяч комонних козаків. З тим військом він хутко пішов до Білої Церкви, щоб там заступити шлях польському війську.

Шляхом Богун перестрівав ватаги козаків, що йшли з під Берестечка і хоч ті були обдерті, голодні й поспішалися до домівок, Богун умовляв їх прилучитися до нього.

— Розійдетесь по хатах, — говорив він до козаків, — то всіх вас перебьють ляхи нарівно і дітей ваших у бидло повернуть, а як станете разом зо мною, то перепинемо ляхів, і зрятуєте свої домівки від лядського руйнування. —

Більшість козаків слухалась улюбленого полковника і прилучалася до нього у такому числі, що під Білу Церкву Богун прибув уже з десятьма тисячами. Там він зразу почав окопуватися й узброювати Білу Церкву гарматами, щоб дати ляхам одсіч.

Тим часом Хмельницький перестрів ті полки, що пішли з під Берестечка до Корсуня й Маслова Броду, і теж прибув з ними до Богуна.

Наближалися до Білої Церкви й вороги. З під Берестечка з великим військом сунувся Потоцький, а з Литви Радзівил. Знову наближалася рішуча хвилина. Поляків було далеко більше кількостью, ніж українців, і Хмельницький, не наважуючись счепитись з ними, послав посланців, щоб перебалакати про

згоду. Поляки згожувалися замиритись, але тільки з тим, щоб лишилося автономною сама Київщина, всі ж останні землі України щоб знову підлягли Польші, як було до повстання.

Богун, і з ним багато козаків, не хотіли приставати на такі умови.

— Ти ж бачиш, — казав Богун гетьманові, — люде не хочуть коритися ляхам. Навіть неузброєні селяне дають ляхам одсіч. Цілі села й міста гинуть, змагаючись з ворогом, маючи за краще вмерти, віж скоритися неправді, ти ж маєш військо і не ведеш його у бій. —

— А що буде, — одповідав Хмельницький, — коли ляхи й тут переможуть нас, як перемогли під Берестечком? —

— Тоді знову будемо битися з ними біля Корсуня, Чигирина, на всякому місці . . . Продержимо ляхів під зброєю до зими . . . Вигубимо їх безхлібьям, морозами! Та вони й до Різдва не додержуться! У тебе козаків що дня буде більше, а ляхів що-дня буде менче. Хіба не знаєш, що як непереливки, то вони зараз тікають. От тоді, коли заженемо їх знову за Случ та за Стирь, тільки тоді можна про згоду умовлятись. —

Проте Хмельницький не зважився стати до бою. Він бачив, що після Берестечка козаки й старшина не так уже прихильно ставляться до нього, як колись, і боявся, що коли знову трапиться йому пригода, то його скинуть з гетьманства і оберуть иншого. Навіть Богуна, не вважаючи на всі його послуги, Хмельницький тепер не любив за те, що той часто не згожувався з ним у військових справах і не корився його волі, а Богунова слава тільки дратувала його. Хмельницкий боявся, що Богун може скинути його й стати гетьманом.

Богунові козаки — Подоляне й Волинці — рішуче не хотіли ставати до згоди, бо їхня країна мала підлягти полякам. Вони од себе посилали до Потоцького посланців з погрозами, що не стануть до згоди, як що поляки не згодяться на Зборовські умови. Але ніщо не пособило, і Хмельницький підписав умову, власноручно убивши при сьому булавою кількох козаків, що у вічі лаяли його зрадником.

Після Білоцерковської згоди становище України стало далеко гіршим, ніж після Зборовської. Польські жовніри й драгуни стали на зіму по всьому Поділлю, Волині, Брацлавщині і по всій лівобережній Україні. Під захистом свого війська, туди зразу ж набігли польські пани й підпанки з своїми орандарями-жидами. Пани поодбірали у селян землю, що її селяне вже

три роки орали, поднімали худобу і всяке збіжжя, люто помщалися на своїх кріпаках і в кого знаходили зброю, того катували.

Завяті Подоляне й Волиняне не хотіли коритися панам і лізти знову в те ярмо, що його вже три роки своєю кровью скинули. Вони збіралися у ватаги, переховувалися по лісах і звідти билися з панами, поляки ж, захопивши таку ватагу, нещадно катували селян, вигадуючи на них такі муки, що, здається, й саме пекло того б не вигадало.

Одного ранку Богунові, що, стерявши через згоду гетьмана своє полкове місто Винницю, жив тепер в Умані, сказали, що до нього прибули земляки з Поділля. Богун вийшов на ґанок і з жахом поточився назад: двір був повен страшних примар. Тут були неначе тіні людей, з чорними ямами під чолом замість очей; були такі, що замість носів та ушей у них на обличчі червоніли розьятрені рани; були кістяки з вишкіреними зубами, бо людям було відрізано губи; де в кого, замісць рук, були цурупалки, а по землі, мов павуки, каталися люде без ніг і без рук. Всі ці примари простягали до Богуна руки, або цурупалки од них, і казали до нього нелюдським стогоном і ревом, бо у більшости їх були урізані язики.

Стогін вибився із грудей посивілого у січах полковника. Він зрозумів, що то за примари, бо ще під Білою Церквою передчував, яка буде помста панів.

— Брати мої рідні! — з риданням кинувся Богун до калік. — Земляки мої нещасні! Побила нас лихая година. Знущаються ляхи над нашою кровью, над нашим безголовьям! —

— Гетьман відцурався нас! — гукали ті, хто мав можливість гукати. — Покинув нас ворогам на поталу, так хоч ти згадай про земляків своїх! Ми вже загинули, але ще не всі, там по-над Бугом та по-над Дністром ще змагаються, рятуй хоч тих! —

— Нехай мене скарає Господь . . . — одповів Богун, — коли я покину шаблю, поки ляхи пануватимуть на Вкраїні! Ідіть усі й везіть безногих у Чигирин до гетьмана. Нехай подивиться, до якої згоди з ляхами призвів він Україну! А я дам вам грошей поводарирів і листа до нього.

У листі до гетьмана Богун писав:

— Глянь, Богдане, на братів наших з Поділля! Хоч ти рубай мені голову, а я зараз іду з своїми козаками до Бугу. Лише десять раз умерти, ніж бачити те, що ми бачимо! —

Ті каліки й рішучий лист Богуна, зробили вплив на Хмель-

ницького. До того ж ще сейм у Варшаві не ствердив Білоцерковської умови, і гетьман був вільний не рахуватися з нею.

По весні 1652 року Хмельницький дав кілки козацьких полків своєму синові Тимошеві й звелів іти на поміч Богунові, а сам з кількома полками пішов позаду.

Тиміш Хмельниченко сполучився з Богуном, і вони разом пішли на Буг до гори Батіг, де стояв з польським військом коронний гетьман Калиновський. Там козаки так погромили поляків, що з їхнього війська мало хто лишився живим. Було вбито навіть самого Калиновського.

Після славного Батогського бойовища знову піднялося на Вкраїні все поспільство, а все панство кинулося тікати, кому куди пощастило потрапити. Козацькі сотні без наказу і навіть без дозволу Хмельницького, вибивали по Україні польських жовнірів та драгунів. Богун з своїм полком рушив з під Батога на Поділля, добив решту польського війська й знову опанував своєю рідною Винницею. Минув місяць, і все Поділля, Брацлавщина, і Волинь, і вся лівобережна Україна були знову вільні од ляхів та панів. Радість велика стала по всій Україні: люди, зустрічаючись, цілувалися й обнімали один одного, як на Великдень. Наслідки Берестечка були знищені.

Та не дуже довго протяглося те щастя. За осінь та зіму поляки назбірали нового війська, і весною 1653 року на Вкраїну з 15.000 війська набіг новий польний гетьман Чарнецький. Він намислив вжити нових засобів що до війни з Україною, а саме: вирізувати всіх українців, хоч козаків, а хоч і посполитих, не дивлячись на те, чи узброєні вони, чи не узброєні, не лишати живими навіть жінок і дітей, щоб з рештою викоренити український непокірливий народ, а заселити українські землі поляками.

Несподівано набіг він з Полісся на Брацлавщину, попалив до останьої хати міста: Самгородок, Прилуки, Липовець, Ягубець. Линьці та Борщовку і до ноги вирізав там усіх людей. Ніколи в світі, навіть за часів Батия, не робилося того, що виробляв на Вкраїні Чарнецький. По руїнах сел та міст, вкритих непохованим людським трупом, бігали цілі табуни собак та вовків, розтягаючи трупи на шматки, а гайвороння допомогало їм білувати кости.

Вжахнувся Богун, почувши про лицарську роботу Чарнецького, і не вважаючи на те, що мав під рукою тільки один свій полк у три тисячи коней, кинувся навперейми Чарнецькому до замку Манастирище, щоб там заступити йому шлях.

У Монастирищі дуже зручно було оборонятися, бо з одного боку козаків захищали високі, муровані стіни та башти напівзруйнованого замчища, з другого — під кручею бігла річка, з третього ж, де підходило поле, Богун почав робити окопи.

— Тут і помремо, — сказав Богун сотникам, — як що гетьман не дасть помочі. —

— Мені, то воно б і час уже . . . — обізвався Влучко. — Вже з мого товариства нікого немає на світі. Я один досі топчу травицю, не знаходячи собі смерти. —

Довбня з Влучком не погодився.

— А у мене ще здорово на ляхів рука свербить. Тепер ось правиця загоїлася — саме добре буде гатити їх келепом. —

Довідавшись, що у Манастирищі засів Богун тільки з одним полком, Чарнецький дуже радів тому, що нарешті таки злапає проклятого українського бунтаря, що вже так дався у знаки полякам. Ставши табором недалеко міста, він зразу ж кинувся з кількома полками на козацькі окопи. Шаленний був його наскок, але Богун дав йому таку одсіч, що після того козаки три дні закопували трупи поляків, що лишилися по рівчаках поперед окопами.

Ця одсіч не спинила Чарнецького. Війська у нього було упьятеро більше, ніж у Богуна, а принада захопити славного козацького ватажка була занадто велика, і він що-дня почав водити своє військо на нові штурми, переміняючи полки, щоб давати їм час спочити і щоб дужче стомити козаків.

Через кільки день Чарнецький помітив, що на штурмах у нього гине дуже багато полковників та хорунжих і що всі вони гинуть од стріл. Один вернеться з вибитом оком, другий з розірваним носом, а де кому стріли доходили й до серця. То була робота Влучка. Він здерся на башту замку, простягся там собі, як пан на софі, курив люльку та виглядав побіля окопів польських привідців, а як кого наглядить, так той вже й його. Натягне добре тативу свого лука, а стріла вже знайде, кого їй треба.

Чарнецький лютував з цього, але не міг додивитись, звідкіля летять стріли.

Два тижні вже тяглася облога, а гетьман не йшов Богунові на поміч, і навіть звістки від нього ніякої не було. Козаки стомилися й ставали байдужими. На третім тижні, щоб надати їм жвавости, Богун послав Чернецькому листа:

— Мостивий пане, — писав він, — я чув, що твої земляки прославляють тебе, як завзятого лицаря. Бажалося б мені по-

дивитись, як ти бьешся. Виходь зо мною на герць. Хто кого переможе, того й буде Манастирище. Не будемо й крові наших вояків даремно проливати. —

Пославши листа, Богун виїхав на доброму коні за окопи і почав викликати Чарнецького. Козаки рясно вкрили окопи, любуючи на молодецьку вдачу свого полковника. Втоми, як не було; завзяття у всіх заграло в очах. Скоро й поляки почали виходити з табору, але Чарнецький не виїздив.

Богун басував своїм конем по полю, чекаючи супротивника... Аж ось затрусилася земля і забряжчали шибки у Манастирищі од вибуху кількох десятків польських гармат, і Богун впав разом з своїм конем на землю. То Чарнецький у відповідь на його листа звелів вдарити на нього з гармат...

Але не впала ще з неба Богунова зірка: розірвало бомбами на шматки його коня, і ніде самого не зачепило. Кинувся до полковника з окопів Довбня з козаками, але Богун уже встав і шаблею погрожував Чарнецькому за його зраду.

Ледве вспів Богун повернутись до своїх окопів, як Чарнецький вдарив на Манастирище всім своїм військом. Скаженний був цей штурм. Поляки лізли на видиму смерть, сотнями давили один одного по рівчаках окопів і, загативши їх своїм трупом, вискочили на вали.

— Діти мої рідні! — гукав Богун до козаків. — Памьятайте, що зараз ви захищаєте всю Україну од нелюдського ката. Не погубіть же козацької слави! —

Але козаками не треба було нагадували про козацьку славу — вона була тут, вони сами творили козацьку славу, і сотня козаків на передніх окопах вся полягла разом з славним своїм сотником Дрозденком, не покинувши й на крок окопу. Люто бьються козаки й по других окопах, дорогою ціною оддаючи своє життя; не зважають вони й на те, що замок від бомб зайнявся. Гасять вони пожежу і бьються одночасно.

Багато полягло вже навкруг Манастирища ляхів, але ще у них сила велика, і, Богун зрозумів, що задавлять вони козаків, бо вже вдерлися в окопи. Разом він помітив, що Чарнецький пригнав уже під стіни всі до останнього полки і що табір у нього порожній. У мить Богун скористувався з цього, і доручивши військо Довбні, сам з тисячою козаків вибіг назад замку на поле і, оббігши польське військо стороною, ускочив у їхній табір і підпалив намети та скирти сіна.

Поки тягся цей пекельний штурм, Влучко робив своє діло:

вибивав на вибір ворожих ватажків. Аж ось очі старого запорожця заграли лютим вогнем: він углядів на окоці з піднятою шаблею у руці самого Чарнецького. Мить одна . . . брязнула тятива, жалісно заголосила стріла, і впав Чарнецький, заливши́сь кровью: стріла пробила йому обидві щоки, пройшла крізь рота й зачепила язика.

Вхопили поляки свого гетьмана, витягши йому з рота стрілу, і понесли на руках до табору, але табор уже горів, а з по-між польських наметів, мов вітер вихопився Богун і вдарив на поляків, що були по-біля окопів, з заду. Вжахнулися поляки, не маючи майже нікого з привідців, і мов отара овець, кинулися у розтіч, лишивши козакам у своєму таборі все награбоване по Брацлавщині добро.

Чарнецького вони вспіли таки покласти на воза і повезли у Польщу, а всіх останніх, більше трьох тисяч, поранених покинули на волю козаків. Всього вигубив Богун під Манастирищем вісім тисяч поляків, сам же стеряв козаків всього кільки сот душ.

XIV.

Богун гнав решту польського війська через усю Волинь і знову зробив Україну вільною од ляхів, але скоро на заході сонця почали збіратися чорні хмари. Король польський Ян Казімір, побачивши, що сам України не здолає, став до спілки з Волошським господарем та Семиградським королем і тепер сам ішов з великими військом на Поділля, а з за Дністра туди ж сунулися Волохи й Ракочій Семиградський.

Довідавшись про те лихо, Хмельницький знову звернувся до хана за помічю і з тим же звернувся й до турецького султана. Султанові не до вподоби була спілка волохів з поляками, і він звелів ханові йти на поміч Хмельницькому.

Хан зібрався неохоче і в розмові з Мариною ремствував на українського гетьмана.

— Шість років уже, — говорив він, — як через Хмельницького я не знаю спокою. Виходе справді так, наче я на послугах у гетьмана. Час уже скінчити з цим. —

— Друже мій! — умовляла хана Марина. — Це ж тобі такий гарний випадок, щоб оддячити королеві за Берестецький сором! А то ще вороги твої заберуть собі у голову, що татарська міць унівець повернулася! —

Але ханові не так то кортіло піднімати свою славу. Він тепер прийшов до думки, що вже час зовсім порушати спілку з Україною, бо за ці шість рохів, що він не брав в неї ясирю, невольники у Криму і по всій Туреччині дуже подорогшали. Міркував він, що, ставши тепер до згоди з поляками і набравши на Вкраїні добрі гурти бранців, він може мати велику користь.

— Тепер, Газізю, — сказав хан з посміхом, — ціна на славу поменшала. Тепер гроші важуть більше за славу. —

— Невже все можна цінувати на гроші? — Ну, наприклад, за скільки б ти продав мене, коли б знайшовся покупець? —

Іслам засміявся і, притягши Марину за руку, посадив її до своїх ніг на подушку.

— Ах ти, моє блазенятко! Продають тільки те, що самому непотрібне, ти ж дорогша мені над усе на світі . . . ти втіха мого життя, і коли б не ти, яке б воно було сумне . . . —

— Чи справді ж ти так мене любиш?

— Я ніколи не гадав, що можна так любити жінку, як я тебе люблю. —

— Ну, так я певна — ти візьмеш мене на війну, як і той раз? —

Хан почав одражувати їй те. Він боявся, що Марина буде йому заважати у тій справі, яку він надумав.

— Чи годиться ж тобі, Газізю, їхати? Заходить осінь. Треба сподіватися, що й всю зіму доведеться пробути у поході. Де ж таки тобі поневірятись у наметі. Мені й той раз шкода було тебе. Скільки ти лиха зазнала! Це було б себелюбством з мого боку, коли б я тепер взяв тебе у поход. —

— А мене так вабить ще раз побувати на рідній Україні, — сумуючи говорила Марина.

— Ці слова були ханові дуже неприємні, і він насупив брови.

— Годі тобі вже про Україну марити думками! Де ж твоє кохання до мене, коли тобі досі Україна рідна, а не Крим. Вже чотирі роки, як ти мені дружина, і час тобі звикнути до того, що ти правовірна і татарка! —

Марина зблідла на виду і встала з подушки. Ніколи в світі вона не буде татаркою й бусурманкою, як ніколи не забуде й своєї рідної України. Схвильована вона залишила цю розмову, маючи надію, що згодом вона таки умовить хана взяти її з собою.

Надії Марини не справдилися. На сей раз хан уперто одмовив їй у її домоганні. В осени він вийшов з ордою у поход, зовсім не взявши гарему.

XV.

Одночасно з ханом вийшов з Чигирину в похід з дванадцятьма полками козаків і гетьман Хмельницький.

Наближалася осінь. Україна була вкрита копицями, складеними з снопів покошеного хліба. По коліру копиць ще знать було, де складена червоно-золота пшениця, де жовте жито, а де срібно-жовтий овес. Зайшла саме возовиця і по царині було чимало людей з возами.

— Дивись, яка курява на сході! — гукнула з воза жінка до свого чоловіка, що подавав на вилах їй на віз снопи. — Чи не татари йдуть, боронь Боже! —

Хіба татари зі сходу йдуть? — обізвався чоловік придивляючись. — Певно козаки з Чигирину. —

Хмара куряви наближалася і скоро з-за кряжа виникло велике комонне військо.

— А он і з заходу курява! — скрикнула жінка, показуючи на захід. — Матінко! Оце ж пропали ми, бо з заходу певно ляхи та тут будуть битись з козаками! —

Чоловік заметушився, запрягаючи волів і поїхав геть далі од шляху.

Зі сходу наближалося козацьке військо. Чепурне те військо і на добрих конях, всі козаки, як один. Ідуть сотня по сотні, полк за полком, коливаючись та виблискуючи на сонці гострими списами. Попереду сам Богдан Хмельницький їде на буланому, оточений пишною старшиною. То іде він походом на Поділля, аж до Дністра, бо туди наблизивсь і став під Жванцем з великим військом його ворог, король польський, а за річкою біля Хотину стали його спільники — волохи й угорці.

Побачив гетьман, що на зустріч наближається військо, і здивовано приглядається. Розглядів він і те, що попереду того війська їде віз, а на возі щось чорне лежить . . .

— Панове, — звернувся гетьман до старшини, — що воно таке?

Полковники, хто був з молодчими очима, вже розгляділи, що те чорне була труна, і догадалися, що то везуть тіло гетьманського сина Тимоша, але ніхто не хотів того сказати у голос.

— Тиміш! . . . Тиміш! — з розпачем скрикнув нарешті гетьман.

Хмельницький мав уже звістку, що у бойовищі з ляхам й волохами під Сочавою Тимоша було тяжко поранено, і тепер, розглядівши труну, зраву догадався, хто в ній.

— Сину мій нещасний, любий! Надіє моя! —

— Не побивайся, гетьмане! — кажуть полковники. — На все Божа воля.

— Слава Господеві! — скрикнув гетьман опанувавши собою. — Славлю Господа, що мій син помер, як козак, і не дався ворогам до рук! —

Гетьман злів з коня. Зійшла з коней і вся старшина. Військо козацьке спинилося. Всі поскидали шапки. Віз з труною наблизився. З позад війська надійшли попи і заспівали „вічну память". Пішов з кадила синенький дим і розвівався по вільному повітрі. А в повітрі над труною весело щебетали пташки, байдужі до людського горя.

Поцілував гетьман труну свого сина.

— Рано ти, сину мій, ліг спочивати. Попередив свого старого батька! —

Вклонився до землі гетьман і рушив з військом далі, щоб захистити Україну від ворога.

Поблизу Жванця Хмельницький сполучився з ханом і щоб вигубити польське військо, порадив ханові послати загони на Волинь та Галичину, щоб, перетяти королю шляхи до Львова та Варшави.

Порада гетьмана була влучна, і через який час у польському війську почало вже не вистачати харчів, а тут ще надійшли морози і польські жовніри почали мерзнути й гинути. Військо польське скоро почало ремствувати на короля й хвилюватись, а далі кинулося ватагами розбігатися. Спільники Яна Казіміра теж пішли до своїх домівок у Волощину та Угорщину, і король опинився у скрутному становищі.

У початку грудня, Хмельницький почав умовляти хана, що саме тепер час вдарити на поляків, але саме тут і король, знаючи своє кепське становище, почав перемовлятися з ханом про згоду. Ханові того тільки й треба було: він взяв з короля сто тисяч червінців і зрікся своєї спілки з козаками й Хмельницьким.

Таким чином гетьман з козаками лишився сам по-між двома великими ворожими таборами і мусив потайно одвести козацьке військо далі од зрадливого спільника, а через кільки день зовсім пішов з Поділля за Буг.

Богун не дійшов з гетьманом до Бугу і повернув до своєї Винниці, але скоро до нього надійшли звістки, що татари палять села й беруть людей у неволю. Полковник кидався з своїм полком

в усі боки, розганяючи татарські загони і визволяючи невольників, але мало що йому пощастило зробити, бо вся татарська орда у сто тисяч коней, разпорошилася по Поділлю й Побужжю, мов сарана.

Великий плач і стогін стали по Поділлю: татари ловили молодих дівчат та молодиць, парубків та чоловіків, вязали їм за спину руки, привьязували одного до одного і так гнали до Криму.

Тяжко зажурилися Богунові товариші, бачучи навкруг себе руїну.

— Тепер загине Україна — говорив Довбня. — Немає їй захисту ні з якого боку. Скрізь вона оточена ворогами. —

Проте Богун з ними не згожувався.

Ліпше знати, що навкруг у нас вороги, ані ж мати за плечима таких спільників, що потайно кидаються на тебе тоді, коли тобі найбільше скрутно. —

Так говорив Богун, і хоч болів серцем за долю України, але радів, що нарешті Україна не має лукавого спільника і буде покладатися тільки на свою силу.

XVI.

Тяжкі думи гнітили душу гетьмана, коли він вертався з під Жванця. Шість років пекельної боротьби з ворогами, шість років походів, турбот, пригод і небезпеки у бойовищах, цілі річки пролитої крови, тисячі поруйнованих міст . . . все те мало піти марно й лишити Україну знову без волі й безпеки. Тепер уже яскраво визначалося, що коли б Україна самотуж перемогла Польщу, то їй допомогли б татари або угорці й волохи, і Україна завжди мала б двох ворогів. Ні з якого боку вона не мала захисту. Не воювало її тільки Московське царство, й посполиті люде, що бажали собі тілько вільного та спокійного хліба, зрозуміли це і зараз після Берестечка чимало людей з Поділля, щоб уникнути панської помсти, піднялися і, побравши своє збіжжя, потяглися на східній бік Дніпра до Осколу, Харькова та річки Донця.

Побачивши, що поляки знайшли собі спільника у кримському хані, Хмельницький зважив за потрібне шукати собі инших спільників, і він прямо з походу послав посланців до свейського короля та московського царя просити їх про спілку й поміч.

Царь згодився прийняти Україну під свою зверхність, і 8 січня 1654 року у Переясляві одбулася велика рада, на якій

гетьман, забезпечивши Україні добру автономію, умовив козаків присягнути цареві на підданство.

Більшість козацької старшини і простих козаків пристала на умову гетьмана, але Богун та запорожський кошовий Сірко, хоч і не сперечалися проти спілки з Московським царством, але зріклися присягнути на підданство.

Не вспів Богун повернутись з Переяславу до Винниці, а вже у Варшаві знали і про те, що Хмельницький присягнув московському цареві і про те, що Богун зрікся присягнути.

З цієї незгоди козацкої старшини король схотів скористуватись і послав до Богуна посланців, щоб прихилити його на свій бік.

Богун чемно привітав послів і почастував хлібом-сіллю та доброю чаркою, а після обіду старший посол, шляхтич Олекшич, почав виконувати доручення короля. Він повів розмову з Богуном від тих часів, коли українці жили у добрій згоді з поляками, не одрізняли навіть себе од поляків і мали державу польську за свою батьківщину. Далі він перейшов на ті часи, коли за гетьмана Сагайдачного козаки з славою билися поруч з поляками і були Польщі у великій пригоді, а Польша з свого боку проливала кров своїх синів, захищаючи Україну од турків.

— І от тепер, — провадив посланець далі, — Хмельницький знищив це єднання і залив кровью всю Україну й Польщу. Він упевняв усіх, наче бьеться за волю свого народу, а врешті зрадив своєму народові оддав його на вічні муки у московське ярмо. Ти, полковнику, єдиний на Україні певний та меткий вояка й ватажок. На твоїх плечах пьяниця Хмельницький їздив увесь час і коли б не ти, то він нігде не взяв би над нами перемоги. Не йому, пьяниці непросипному, бути Гетьманом України, а тобі — лицарю славному. Ми чули, що ти зрікся присягнути московському цареві, і, от його величність король дарує тобі за те з усім твоїм родом шляхетство, доручає тобі гетьманську булаву й жалує тобі на власність староство, яке тобі найлюбіше. А щоб ти мені вірив, ось тобі королевський лист з печатью! —

Богун взяв листа, прочитав його, сховав за кунтуш і вже тоді одповів:

— Ти довго, вельможний пане, говорив, а я все тебе слухав, тепер послухай ти мене. Московському цареві я не присягнув, але не через те, що бажав би служити королеві, а через те, що вільному народові, як зараз ми, не личить нікому присягати. Булави од короля я не приймаю, бо вільному народові не ли-

чить приймати клейноди з чужих рук. Гетьманом України я не згоден бути, бо з цього пішов би розбрат по-між козаками, і поділ України на двоє. Україна має гетьмана, обраного вільними голосами. Той гетьман — Хмельницький, і у військових справах я йому корюся. —

Ще кільки день після того посли умовляли Боруна взяти булаву, але він рішуче одмовився.

— Перекажи його величности, — сказав він на останнє Олешкичу, що я дуже дякую за честь і дуже радий жити з поляками у згоді, та тільки по сусідському, як вільний поруч вільного, а не у підданстві. —

— Будеш каятись, полковнику! — сказав Олекшич, сідаючи вже на коня. — Польща могутня. Прийдемо ми на тебе з великим військом, побьемо твоїх козаків, тебе заберемо у бранці, а Україну сплюндруємо так, що й живої душі на ній не лишиться! —

— Буде те, що Бог дасть! — одповів Богун. — А прийдете з вброєю, то битимуся з вами на смерть, як і до цього бився.

XVII.

Марина нетерпляче дожидала хана з походу, щоб довідатись про долю України. Він прибув до Бахчисараю біля Різдва, випередивши, як і завжди, своє військо.

Того ж дня, сподіваючись у вечері хана у свої покої, Марина вбралася у своє найкраще вбрання, оздобила своє чорне, шовкове волосся блискучою золотою пряжкою, на білу шию наділа кільки разків перлового намиста, а на ноги — блакитні, сріблом гаптовані черевички. Молодій жінці тепер минуло двадцять чотирі роки і вона саме розквітчалася чарівною красою української вроди і налилася мов спіла ягода.

Побачивши свою укохану дружину, Іслам Гірей прямо зачарувався її красою і довго не мав сили одвести од неї очей.

Марина привітно посадовила хана на софу, подала йому кальян і сіла біля його ніг.

— Росповідай же, мій володарю, своїй Гавізі, як склався твій поход? Чи благословив Аллах твою вброю. Чи добре погромив ти польського короля?

Хан варані надумав, що говорити жінці і одповідав, не вагаючись:

— Аллах був дуже милосердний до татарів. Він всемогутній

вчинив так, що я, не проливши й краплі крови, добув усе те, чого бажав. —

— Як же те сталося? І що саме ти добув? — спитала Марина трохи збентежено, бо здобуття на війні перемоги без змагання здавалося їй неймовірним.

— Ми з Хмельницьким безхлібьям примусили короля згодитись на наші домагання. Я взяв окупу сто тисяч червінців, а Україні добув потвердження Зборовської умови. Україна тепер знову вільна. —

Марина радіючи поцілувала хана в руку.

— Я знала, що в тебе добре серце, мій царю! За те я тебе й люблю. —

З радощів Марині справді здавалося, наче вона любить Іслама і вона припадала до нього, пестила рукою його бороду, милувала його чоло і дуже весела була ввесь цей вечір.

Після того дня життя Марини пішло, як і в попередні роки. Здобувши собі од хана дозвіл їздити ридваном по околицях міста не тільки що пьятниці та по великих святах, коли їздив увесь ханський гарем, а й повсякчас, коли б їй не забажалося, Марина часто користувалася цим правом. Хан вимагав тільки, щоб його дружина додержувала закону і запиналася так, щоб тільки, одне око її було видко, але й цього закону Марина додержувала тільки на людях, виїхавши ж за місто, вона зовсім скидала душне запинало.

На дворі почало теплішати. Сонечко в Криму рано почало пригрівати землю. Гори понавколо Бахчисараю й тополі у дворі ханського палацу зазеленіли, і Марину потягло за місто. Їй подали ридван, і вона з Астарою та узброєним євнухом на передку поїхала.

З усіх околиць Бахчисараю Марині найбільше сподобався шлях до річки Качі, де по-над річкою понависали такі дивовижні, чудово хороші скели та кручі. Проте під той час біля Качі було ще вохко, Марині ж заманулося побачити просторе небо без гір і побути на степовому повітрі, схожому до рідного повітря України, і вона звеліла везти себе на північ, до річки Альми.

Ридван виїхав за ворота міста і покотився степом. Молода жінка упивалася свіжим повітрям, любуючи на зелений килим з степової трави, що вкривав невисокі розлогі кряжі, схожі до кряжів її рідного Поділля. Через годину на півночі виникла з під гори широка долина річки Альми, помережана садами,

виноградниками й тютюнищами і підперевана двома довгими рядами високих, струнких тополів.

Марина знала, що під цими тополями слався шлях до Перекопу й на Вкраїну, і полинула думками далеко по шляху на північ, у край веселий, на тихі води та під ясні зорі рідної України.

— Чи не час нам повертати назад? — спитав, обернувшись до Марини, євнух.

Зачарована далеким красевидом і замислена згадками про рідний край, Марина здрігнулася з несподіванки, і погляд її впав на великі натовпи людей, що були трохи осторонь од шляху. Люде були у сіряках, але обдерті, ноги ж їхні були босі й заюшені кровью. Сотні змарнілих, замордованих дівчат сиділи під тополями окремо од чоловіків, пригортаючись одна до одної і з нудьгою похиливши свої голови. Понавколо натовпів стояли й їздили татарські вершники з довгим батогами

Скрик вибився з грудей молодої жінки . . . Вона зразу розпізнала, що то були за люде, бо вони були їй рідні, близькі, а нудьга й муки їхні були їй зрозумілі, бо вона й сама їх колись зазнала . . . То були бранці — невольники з України.

— Як? — скрикнула Марина, — бранці з України?

— З України! — одповів їй євнух, не гадаючи, що тим робить ханові велику прикрість. — Це ще тільки передня валка Кажуть, що їх, як сарани жнуть! —

— Не може бути! Це ж наші спільники! —

— Гяури хіба можуть бути спільниками правовірних? — говорив необачний євнух, задивляючись разом з тим на гнівну красу ханської жінки. — Гяури тільки істнують на те, щоб працювати на нас, правовірних. —

— Привертай коней у праву руку, до дівчат! — сказала Марина.

— На що ж до них? — схаменувся євнух. — Тобі не годиться ні з ким стороннім розмовляти! —

— Я буду з ними розмовляти! — власно сказала Марина. — Привертай! . . . А як ні, то я злізу з ридвана і піду до них пішки! —

— Зглянься на Бога! — злякано скрикнув євнух. — Ти схотіла, щоб мені одрубали голову?

— Підвертай! — вже з серцем скрикнула Марина.

Євнух штовхнув візника, щоб той підвернув ридвана до бранців, а сам обернувся до Марини й сказав нишком:

— Тільки гляди не хвались старшому євнухові, або ханові, бо буде і мені й тобі лихо. —

Марина не слухала його, бо вся упьялася очима у бранців. Ридван спинився біля купи дівчат.

— Звідкіля ви, дівчаточки? — спитала Марина.

Дівчата здивовано поглядали одна на одну: татарка заговорила до них по українському.

— Не дивуйте на мене, сестрички . . . Я така ж бранка, як і ви . . . Скажіть, звідкіля ви? —

— З Богу річки! З-під Ладижина! — почулися голоси.

— Боже Милосердний! — скрикнула Марина з жахом. — Землячки ж ви мої рідні! Як же вас побрато у неволю, коли у гетьмана з ханом спілка?

— Добра спілка! — почулося з натовпу чоловіків. — Нема чого говорити! —

Марина глянула на голос і побачила по-між бранцями селянами молодого козака у темносиній військовій чумарці.

— Побила нас лихая година і покарав Господь за тую спілку з бусурманами, — говорив козак. — Хан зрадив нас. Покинув Хмельницького самого полякам на поталу та ще й зруйнував усе Поділля й Надбужжя. Де кого захопили татари, чи селянина, чи козака, всіх погнали сюди. А в мене ж сироти дома . . . тройко маленьких дітей! . . . Хто їх нагодує! . . . —

Марина відкинулася назад ридвану. Ридання забило їй дух, і вона зомліла. Прочуняла вона аж тоді, коли ридван котився вже далеко від Альми. Тут ридання вибилося з ханської жінки і, загорнувшись в очами у своє біле запинало, вона билася у руках своєї вірної служниці.

Тихо та сумно було над вечір у покоях Марини. Вона не мала сили бачити сьогодня хана і листом його сповістила про те, що хвора і не може його привітати . . . Вона за ввесь день нічого не їла й сиділа ввесь час на софі мовчки.

Астара не турбувала її, щоб дати серцю переболіти, а тільки часто навідувалася подивитись, чи не треба їй чого. Коли вона заглянула у покій смерком, Марина спинила її.

— Сядь, Астарочко, тут біля мене! . . . —

Астара сіла біля її ніг.

— Він повинен вмерти, Астаро! . . . — пошепки сказала Марина.

— Хто, Газізю? —

— Той, хто дурив мене... Хто зрадив Україну і вигубив безліч моїх земляків... ти знаєш хто...

— Заспокойся, доне моя. Хіба з того поможеться? —

— Ні, я не заспокоюся, поки він буде живий! Як! Подарувати поганцеві те, що він зрадою всяв мій дівочий вінок? Грався моїм коханням... Тішився моїм тілом? Коли я віддалася йому, то ти знаєш — зробила те за ради волі рідної країни; коли б же я знала, що він порушить слово, то я тричі б прийняла смерть, а не опаганила б себе з ним! Зрозумій, що тільки недавно, прибувши з походу, він брехав мені, а йняла йому віри... Я цілувала його у руку... дякувала... милувала... А, та що й говорить?... цього знущання над собою я не подарую! —

Марина перевела дух і грізно, зиркаючи очима, повела далі:

— Він повинен вмерти... і ти, моя єдина пораднице, мені допоможеш. Не один раз уже ти служила мені вірні служби, послужи, може, в останнє. Оддячити або заплатити тобі я не маю чим: все, що у мене є, — не моє. Та чи й є що такого. щоб тобі було потрібне? —

— Твоя ласка мені потрібна, моє серденько! Тільки одна твоя ласка і більше нічого! —

— Я вся твоя, Астарочко: Скажи: коли б тебе, дівчину, хтось принадив і одурив, ти подарувала б йому те? —

— О, ні! Циганки того не дарують. Я помстилася б люто! —

— Ну, от і у мене таке ж серце. Так ти мені допоможеш? Ти знаєш всякі зілля, то певно знаєш і отрутні. —

— Отрутою небезпечно... — сказала Астара. — Отрута хутко зводить з світу... Догадаються на нас і катуватимуть на смерть.

— Байдуже! —

— Ні, не байдуже, бо нас не зразу скарають, а будуть мучити довго... скільки день... —

— А хоч і так! — перебила Марина... — А то от що: ми разом і самі випьемо отрути і не дамося їм на катування. —

— Ну, добре, я знаю, що зроблю. Завтра ранком я побіжу у Чуфут-Кале. Там по-між руїнами стародавнього міста повинно рости одно зілля, таке, що як висушити його корінці, розтерти їх та всипати у воду і дати дихати парою з тієї води людині, то у людини будуть отруєні груди і вона поволі, за тиждень або два, помре. —

— Як же ми дамо йому дихати в тієї води? — пошепки, мов злодійка, спитала Марина.

— Я всиплю зілля у воду кальяну... —

— А! —

Марина встала з софи й почала ходити. Молоду жінку обхопило почуття огиди до самої себе, як до злодійки, і вона знову почала обмірковувати своє становище і шукати собі якогось викруту, але врешті знову таки дійшла до думки, що иншого кінця не може бути.

XVIII.

Увесь ранок другого дня Астара нишпорила по руїнах Чуфут-Кале, оглядаючи траву, що росла по-між камінними, а не знайшовши там, чого хотіла, зійшла з гори у Іосафатову Долину на стародавнє кладовище. Через який час вишукування вона скрикнула з радощів і витягла з землі не великий корінець.

До вечера все було зроблено, як циганка знала, і кальян був готовий, але коли до Марини увійшов хан, вона не подала йому кальяну, як завжди бувало, а хотіла ще раз пошукати шляху до його серця й сумління, щоб уникнути недолі стати душогубкою, і сівши, як звичайно, коло його ніг на подушки, з великим напруженням нервів почала розмову.

— Що коли-б я звернулася до мого володаря з великим проханням, чи він вчинив би по моєму бажанню?

— Чого ж хоче моя зіронька? — ласкаво спитав хан. — Я радий був би доготити своїй коханій дружині. —

— Я бачила, що до Бахчисараю пригнали багато бранців з України. Чи випустив би великий хан всіх їх на волю, коли б я про того попросила? —

Хан замішався й насупився, вигадуючи, як би викрутитись.

— То правда! Я, як ти знаєш, випередив військо, а мої вояки без мене там не втерпіли й набрали на Вкраїні трохи ясирю. Проте пустити на волю бранців тепер ніяк неможливо, бо вони не моя власність, а тих, що їх побрали. —

— Але ж ти говориш, що те зроблено без твоєї волі й згоди... Ти владен одібрати у свавільників усіх бранців і пустити їх на Вкраїну. —

Хан знову замішався і ховав од Марини свої очі, дивлячись на бік.

— Бачиш, Газізю, коли стрілець убье пташку, що висиділа малих пташенят, то чи не добріше він вчинить, взявши

пташенят до своєї хати, щоб догодувати їх, ніж покинувши їх у гнізді на голодну смерть? Або спитаю, чи можна жити пташкам у зруйнованому гнізді? От так і тут: куди подінуться на Вкраїні дівчата, що взято їх у неволю, коли батьків їхніх повбивано? Куди подінеться жінка, коли чоловіка її вбито, а хату спалено? Для кого працюватиме там чоловік, коли жінку взято, а дітей може потоптано кіньми? —

— Так ти все це знаєш і гадаєш, що бранцям краще тут у неволі, ніж у рідній країні? —

— Що зроблено, те зроблено, і того вже не переробиш. —

— Так ти не пустиш бранців назад, на Вкраїну?

— Про це не може бути й балачки! — сказав хан знервовано. — Кіт не пускає мишенятка, коли вже вгородив у нього свої пазурі... І залишимо, Газізю, цю розмову назавжди. Чому ти не подаєш мені сьогодня кальяну? —

— Пробач, пробач! Тепер я вже можу подати. —

Марина принесла кальян і подала його ханові, не вагаючись і не почуваючи вже себе душогубкою, бо дорешти упевнилася у тому, що хан свідомий і запеклий кат і ворог України.

Знервований хан не вгавав:

— Обридло мені чути від тебе, Газізю, про Україну та українців. Здається я вже просив тебе викинути їх з своєї голови. —

— Пробач, пробач, мій владарю! Це вже в останнє я повела з тобою про них розмову... — говорила Марина, придивляючись і прислухаючись, як булькотіла у кальяні вода, коли хан тяг з чубука дим. — Від сьогодня ти вже ніколи од мене про них не почуєш. Будемо говорити про щось инше. —

Але вона вже не чула, про що далі говорив хан, бо її думками опанував жах, що хан лишиться у неї на ніч. Марина вже бачила у ньому труп і не мала сили навіть дивитися йому в очі. У великому напруженню нервів вона ледве діждала, поки хан викурив два кальяни, і після того почала скаржитися на хвороби так, що незадоволений хан мусив іти від неї.

На другий день Іслам Гірей почав кашляти і став хворіти. Через чотирі дні до Бахчисараю прибули посланці від польського короля, щоб намовляти хана йти спільно з королем походом на Хмельницького, але ханові вже так погіршало, що він не допустив посланців до себе, і ті поїхали у Стамбул до Султана.

Поки минув тиждень, хан Іслам Гірей лежав уже тяжко хворий. Він кашляв, не мав чим дихати і не вставав з ліжка, а всі справи вершив найближчий до хана мурза Хамамбет.

Передчуваючи свій кінець, Іслам Гірей покликав до палацу найближчих своїх мурзів та старшого евнуха і почав з усіма прощатись.

— Всемогущий Аллах, — надсилу промовляв він, — кличе мене до себе. Скоряюся його волі. Дякую вам усім за вірну мені службу й слухьяність і хочу кожному з Вас щось подарувати, щоб ви, маючи ті подарунки перед очима, повсяк час мене згадували.

Тут хан почав перелічувати, кому й що він дарує; тому найлюбійшого коня, тому сідельце сріблом коване, иншому шаблю з самоцвітами...

— А тобі, Хамамбет мурза, — сказав хан, коли дійшла черга до Хамамбета — як першому моєму прибічникові й порадникові, дарую я, на спомин про себе, найлюбішу мою жінку Газізю. Не кривди її й поводься з нею чемно й обережно, бо вона шляхетського українського роду й дуже гонорлива...

Всі мурзи припадали навколюшки до ханського ліжка і цілували його у руку.

На другий день після того хан помер; його поховали, як годиться по татарським звичаям.

У гаремі ханському стояв стогін і ридання. Жінки хана бідкалися про свою долю, не відаючи, куди їх подівуть. Тільки Марина була до цього байдужа, бо всі її думки були у тому, як би подати звістку Богунові, що тепер вона вільна і бажає утекти на Вкраїну.

Через кільки день по Марину прийшли евнухи, щоб одвести її до гарему Хамамбета, але вона ставила свої вимагання:

— Я піду тільки разом з своєю служницею Астарою! —

— Але Хамамбетові подарована тільки ти, а не Астара, — сперечалися евнухи.

Марина правила своє:

— Нехай Хамамбет купить Астару. Перекажіть йому, що я не буду жити без Астари і накладу на себе руки. —

Марину лишили ще на який час у ханському гаремі, поки застережений ханом про завзяту її вдачу Хамамбет, одкупив Астару. Тоді разом з нею улюблена ханом жінка Газізя перейшла до Хамамбета.

Не легко росповісти про ті муки, що за останній час пережила молода жінка. Перші дні після отруїння хана вона ще жила почуттям задоволеної помсти на ханові за себе й за Україну й те почуття заступало всі инші, але через який час, коли

серце вже досить упилося помстою, Марина побачила, що смертю Іслама не досягнено аж ніякої мети, бо Україна і на далі буде гинути під натиском татарів та поляків, її ж, Марини, особиста доля буде далеко гіршою, ніж за життя з ханом. Надія на те, щоб передати Богунові звістку та ще й дістати од нього порятунок, що далі все більше покидала молоду жінку, бо тепер, коли татари були ворогами України, до Бахчисараю не приїздили ні козацькі посланці, ні українські крамарі. Що ні день, то Маринину душу все дужче сповивала нудьга, а серце заливалося розпукою, і вона вже двічі умовляла Астару, щоб та дала їй отрути й недопустила її достатись на знущання ще й другому бусурманському ласунові.

Хамамбет навідувався до покою Марини, але поки що не чіпав її, бо і у бусурманів істнує звичай, щоб жінки додержували який час жалобу по чоловікові.

Тим часом ханом став брат Іслам Гірея, Махмет Гірей, і у Стамбулі йому було наказано, по проханню королівських посланців, іти разом з польським королем на Вкраїну і сплюндрувати її до щенту за те, що Хмельницький прилучився до Москви.

Хамамбет почав збіратись у похід, і у Марини виникла думка попроситись, щоб він узяв її з собою, а там на Вкраїні, під час походів та бойовищ, утекти на волю. Тепер уже не було чого опасуватись, щоб прогнівати татарів своєю утечою, бо вони були одверті вороги України.

З такою думкою, одного разу, коли Хамамбет завітав до Марини, вона почала у розмові з ним пригадувати, як її брав з собою хан, як вона з того раділа й як любо їй було жити з ханом у наметі.

Чарівна врода Марини, разом з її вихованням та вдачею, вабила до неї Хамамбета ще тоді, коли він звернув на неї увагу хана, тепер же, коли молода жінка пишно розквітчалася і була вже його властністю, мурза хижо поглядав на її молоде тіло, нетерпляче сподіваючись того часу, коли скінчиться жалоба її по ханові. Зваживши на бажання Марини і підлічивши, що жалоба її скінчиться під час походу, Хамамбет згодився взяти Марину з собою у похід разом з Астарою і другою своєю жінко Гафіфе.

XIX.

Придбавши собі спільником Кримського хана, польський король послав коронного гетьмана Потоцького і з ним під сто тисяч війська руйнувати Поділля. Хмельницькому неможливо

було заступити Потоцькому шлях, бо з Криму мов чорна хмара наступала на Вкраїну орда, і Поділля лишилося необороненним.

Потоцький з своїм великим військом сунувся по-над Дністром, вимагаючи од людей покірливости до панів, але завзяті подоляне, що шість років уже проливали кров за свою волю, все ж таки не хотіли скорятися, не вважаючи навіть на велику силу поляків. Вони узброїлися хто косою, хто вилами, хто сокирою, а більшість самими кійками та ножами, і з тією зброєю обороняли свої села й міста. Певна зброя, як рушниці й шаблі, мало у кого траплялася, бо її вже кільки раз одбірали по Поділлю поляки, під час своїх наскоків. Зрозуміло, що не маючи доброї зброї, подоляне тисячами гинули від куль і шабель добре узброєного, комонного польського війська, а села їхні займалися від огню польських гармат; проте розпука серця геть знищила у подолян почуття страху, й вони, не вагаючись, йшли на видиму смерть.

Лишаючи позад себе пожарища й купи трупу, Потоцький дійшов до міцного замчища, Буші, де засіло шість тисяч подільських ловенців та галицьких опришків. Всі вони, як і узброєні мешканці Буші, бачили собі неминучу смерть, проте зважили за краще вмерти всім разом з жінками й дітьми, аніж датись живими до рук немилосердного ворога.

Почалися під Бушою щоденні бойовища й штурми. Подоляне й Галичане билися, як раздратовані звірі . . . Всякий дбав тільки про те, щоб як найдорогше віддати своє життя; але сила була занадто нерівна і до того у Буші не було гармат, у Потоцького ж їх було більше сотні, й він громив замок бомбами.

Довго оборонці Буші давали ворогам одсіч, поки нарешті поляки, спустили воду з ставка, що захищав Бушу з одного боку, і через той ставок вдерлися у місто. Українці почали битись вулицями, запалювали свої хати й заганяли ворогів у вогонь, перекопували вулиці рівчаками, щоб тим вигубляти ворогів, але сила брала своє, і кількість оборонців що-години зменшувалася, а через деякий час не було вже кому змагатися. Тоді жінки, що ввесь час бились поруч з чоловіками, почали власноручно вбивати своїх дітей і самих себе, решта ж їх збилася у льосі, де переховувався порох, і там дружина вбитого сотника Зависного запалила бочку пороху і поховала всіх під руїнами замку.

З під Буші Потоцький повернув до Бугу на Брацлав. Щоб заступити йому шлях на Чигирин, Гетьман зібрав до Брацлаву полки Лубенський, Брацлавський та Винницький.

Не вважаючи на те, що Хмельницький знав, як Богун тільки сей рік відцурався гетьманської булави, він все ж таки не доймав Богунові віри, опасувався його і заздрив його славі. Свою неправдиву невдячність до Богуна гетьман яскраво виявив тепер у тому, що зібрані у Брацлаві полки доручив не Богунові, а молодшому полковникові, Мизко Дубині, призначивши його наказним гетьманом. Проте Богун не був себелюбцем, не ремствував і, щоб не пошкодити справі, корився Дубині.

Порадившись по-між себе, полковники зважили було оборонятися у Брацлаві, але скоро до них надійшла звістка, що татари йдуть на необоронену Умань, мають переняти козакам шляхи до Чигирину й гетьманського війська, і через це Дубина зважив за потрібне покинути Брацлав і йти до Умані. Тут, під час перевозу через Буг, Дубину було вбито польською бомбою і за старшого знову таки лишився Богун.

Перевівши військо за Буг і одвівши його на дві милі од берегу, Богун отаборився на ніч біля невеликої річечки. Гіркі думи обсіли тут завзятого полковника. Вороги чорними хмарами заступили Україну з заходу й з півдня. Новий спільник і державець України помочі їй не подавав, гетьман же, замісць того, щоб обороняти рідну землю, послав двадцять тисяч козаків із Золотаренком у Литву, щоб добувати литовські городи для Московського царства. Сила України роскидалася й гинула, і по Поділлю й Брацлавщині горіли міста та села від рук ворогів, а часом і сами селяне палили свої оселі, щоб не доставалися вони ворогам, і виходили після того до Дніпра й далі, на лівобічну Україну.

Як смерклося, Богун з Довбнею та Влучком пішов обдивитися по табору, чи чатують вартові, чи добре посковані ланцюгами, на ніч вози понавколо війська, чи чатує біля гармат валога і чи все у таборі напоготові на випадок несподіваного наскоку ворогів.

Стояв місяць грудень і ніч була морозна. Земля біліла од снігу, а на темному небі сяяв молодик, оточенний безліччю зірок, що грали своїм промінням на снігових кришталях, мов на самоцвітах. На заході сонця, за Бугом, на обрії неба відбивалося червоне полумья пожежі, ростилаючи по снігу жовтогарячі стежки.

Козацтво ще не спало, а, пороскладавши огнища, сиділо коло них купами.

Почувши біля одного огнища бандуру та спів кобзаря, Богун

наблизився туди. Козаки трохи розступилися і дали місце полковникові й його товаришам.

Не старий ще, але з темними ямами замісць очей кобзарь співав про Перебийноса, як той за Дашевом, під Сорокою, вигубив велику силу ляхів. Чимало по-між слухачів було ще тих самих, що ходили з Перебийносом і знали його кріваву славу, і як тільки дума скінчилася, всяк з них почав додавати своє, чому був свідком.

Набалакавшись досить про Перебийноса, козаки знову звернулися до кобзаря:

— А ну, Дмитро, про Нечая! Нечая заспівай! —

Кобзарь попідтягав струни, спробував голоси й почав:

Ой, у Краснім на ставочку
Туман осідає,
Чатували козаченки
У зеленім гаї.
Ой, поставив козак Нечай
Та сторожу в місті.
А сам пішов до кумоньки
Звінок риби взїсти...

Довго, довго виспівував кобзарь про славного козацького лицаря, Данила Нечая, а побратим Нечая, Богун Іван, слухаючи ту думу, весь, пірнув у згадки про минуле, що було всього шість років до цього, але здавалося дуже давнім.

— Хто ж ще лишився живий з нас, — міркував він, — що вийшли з Січі поруч з Богданом? . . . Перебийніс, Ганжа, Нечай, Морозенко, Половьян, Мозир, Небаба, Чернота, Бурляй, Мізко-Дубина всі вже поклали свої голови за Неньку-Україну . . . От про побратима Данила вже співають кобзарі . . . Чи й про мене ж співатимуть? . . . і чи скоро заспівають?

— Від кого ти навчився ціх дум? — спитав Богун, коли втомлений кобзарь спинився.

— Ні від кого не вчився! — одповів той, повернувши до Богуна своє незряче чоло. — Сам усе те бачив. Сам скрізь з ляхами бився, а як захопили вони торік мене пораненого, та випекли мені очі, так оце мені Господь Милосердний так дав, що я все, що було, пригадую тай виспівую. —

Кобзаря почастували горілкою, і він почав заїдати салом. Богун придивлявся до співця і пригадував, що схожий на нього козак бував і біля нього у походах.

— Чи ти не Дмитро Верша? — спитав він.

— Та Верша ж! А ти хто? —

— А я Богун Іван! —

— Ну, поздоров тобі, Боже, що ти впізнав мене незрячого! — сказав кобзарь і, знявши трохи шапку, вклонився Богунові. — Ти славний козак і коли помреш, то я й про тебе пісню складу. Тільки живи собі на здоровья, а Україні на славу! —

— Що ж ти про мене співатимеш?

— А що мені Господь скаже! А от тільки не у гнів тобі, Богуне, скажу: Нечай любіший за тебе нам був. —

— Але через що саме? —

— Бо веселіше з ним було. Хіба б отак у таборі було, коли б ми оце з Нечаєм зараз стояли? Та тут би горілка, музики, танки! Земля було стогне од гопака. То певний козак був, а ти хоч і великий войовник і лицарь, та тільки не козацької вдачі: не пьеш, не гуляєш, сумуєш чогось . . . —

— Так уже мені Бог дав! — А чи добре ж, що Нечай так гуляв? — І сам поліг головою і полк свій вигубив . . . —

— Полягли вони, правда . . . проте дай, Боже, і всякому так! Чого довго по світу поневірятись? Аби слави козацької здобути! —

У цю хвилину позаду почулися голоси. Хтось питав про наказного гетьмана.

Богун підвівся і побачив з десяток селян, узброєних хто чим.

— Що скажете, добрі люде? —

— Куди ж це ти, пане полковнику, з козаками мандруєш, а нас знову на поталу неситим панам покидаєш? —

— А ви звідкіля? спитав Богун.

— З Демівки. У нас зібралося аж три тисячі козаків. Не хочемо ми ані панам коритися, ані осель своїх покидати . . . будемо битися до останнього. Дай же нам помочі, бо чутка є, що ляхів, як сарани йде!

— Не воля моя, щоб вам, брати мої, помочі дати, бо йдуть татари на Умань, і мусю я те місто заступити, щоб на Чигирин татарів не пустити. —

— А як же ми? — бідкалися селяне! — До нас же з околиць люде позбігалися. Саміх жінок та дітей більше як десять тисяч скупчилося. Знущатимуться з них ляхи: жінок гвалтуватимуть! —

— Що маю чинити . . . — з сумом у серці говорив Богун. — Радий я сам десять раз вмерти, щоб тільки не бачити на-

шого безголовья, але не можу я про одне село дбати, коли треба дбати про долю всієї України! —

— То вже дай нам хоч ватажка! — загукали селяне всі враз. — У нас нікогісенько з досвідчених козаків немає, самі посполиті.

— Ватажка дам, — сказав Богун, і обвів очима понавколо, шукаючи кого б дати. — Вам треба такого, щоб радий був іти на видиму смерть. —

— Дозвольте, брати, мені вмерти! — вклонився Богунові старий Влучак.

— Ти хочеш піти за ватажка? А ти ж знаєш скільки ворогів? —

— Знаю добре і хочу вмерти за рідний край! Покозакував я вже на своєму віку досить. Час уже й годі сказати; а то щоб часом, боронь Боже, не захворіти та не вмерти, по-жіночому, на ліжку. —

Защеміло у Богуна серце. Тяжко йому було з вірним товаришем навіки розлучатися, але не пустити козака за рідний край вмерти не годилося...

— Жаль мене за серце бере, розлучаючись з тобою, мій друже вірний, — сказав Богун. — Не віддавай же за дурницю свого дорогого життя!

— А ви, — звернувся Богун до селян, — глядіть: бережіть мого товариша, славного на всю Україну! Заступайте його від ворожих шабель, та стійте одностайно, а як ні, то нема чого й захожуватись до змагання! —

— Про те не турбуйся, — одповідали селяне. — На чому стали, те й вчинимо: всі поляжемо, як у Буші полягли, а не дамося живі ворогам на знущання. Відаємо всі, що прийшов нам час... Ще вчора гріхи свої на духу спокутували. —

— Візьми сотню козаків! — звернувся Богун до Влучака. — Викликай охочих. —

Селяне радіючи кланялися Богунові, а Влучак зараз же зліз на воза і почав гукати на ввесь табір.

— Агов! Козаки молодці, славні лицарі! Хто з вас світом нудить?... Ідіть до мене! Кому життя обридло, той мені буде братом! Хто хоче голову за неньку-Україну покласти, той мені найлюбійший товариш. Всі йдіть до мене!

За кільки хвилин Влучака оступив цілий натовп охочих, так що довелося навіть мірятись, кому достанеться йти.

Богун зняв шапку, поцілував вірного товариша на останнє, й старий козак повів свою ватагу.

Влучак знайшов те, чого шукав. Коли через кільки день до Демівки наблизилося передне польське військо і почало її добувати, він з Демівцями добре його погромив і вигубив чимало ворогів, але через день до неї надійшло велике вороже військо з гарматами, запалило бомбами хати і штурмом вдерлося у місто. Тоді вулицями й по хатах счинилася смертельна січа. Українські діти засипали полякам піском очі, жінки й дівчата обливали їх окропом, а селяне рубали сокирами, різали косами й кололи вилами. Цілий день, всю ніч і ще півдня невгаваючи тяглася ця різанина, поки вулицями потекла кров, як після дощу тече вода, а трупи лежали вже скиртами.

Сам Влучак на сей раз не стрілами бив ворога, а рубався шаблею, обстоюючи окопи, а коли поляки вскочили вже у місто, він з козаками продрався по між ворогами до церкви і обороняв її, аж поки вона не зайнялася. Тут біля пожежі, на майдані, він і поліг головою з усіма козаками, дорого віддавши своє життя.

Демівці додержали свого слова: всі вони полягли за рідний край разом з жінками й дітьми.

XX.

Прибувши до Умані, Богун похапцем почав рештувати її та узброювати мешканців На окопи, що були пороблені навкруг міста, повитягали гармати і понатягали колод, щоб кидати їх на ворогів коли ті лізтимуть наверх; а щоб лізти було трудніше, Богун звелів носити на окопи воду та поливати нею передні стіни. Вода зразу замерзла, бо саме заходило Водохреща і стояли люті морози, через це окопи скоро стали мов крижані,

— Ну й хитрий же наш Богун... — гомоніли по-між себе козаки, поливаючи окопи. — І вигадає ж отаке! Ну хтоб таки його надумав, щоб з окопів зробити скобвалку? Саме добре тепер на громаках спускатись! —

І козаки робили з криги громаки і, весело пустуючи, спускалися з окопів у рівчаки, не думаючи про те, що може завтра по цих самих окопах вона покладуть свої голови.

Ледве вспів Богун упорядкувати Умань до облоги, як з півдня, мов та сарана, висипала з лісу орда, а з заходу темною хмарою підступили ляхи. Ті і другі поєдналися й облягли Умань з усіх боків так, що здавалося й гадюці не було де пролізти і, скільки не дивився Богун понавколо, а ні в який бік не бачив

він краю ворожого табору. Ворогів було більше, як двісті тисяч, у нього ж під рукою було девьять тисяч коваків та тисяч пьять узброєних мешканців, уманців.

Ставши табором, Потоцький послав до коваків посланця, умовляючи їх не змагатись даремне, а піддатись на милость короля. Замісць одмови Богун звелів палити у ворожий табір із гармат. Тоді Потоцький викотив усі свої гармати і почав запалювати місто бомбами, але коваки накривали хати повстями та шкурами і не давали вогню розпалитися.

Побачивши, що бомбами нічого не вдіють, спільники на третій день пішли на окопи штурмом. Чимало поляків і татарів полягло від козацьких куль, поки добігли вони до рівчаків, а вже вилізти з тих рівчаків на верх окопів не судилося нікому через склизоту. Тим часом з поля ляхи й татари сунулися й сунулися і у рівчаки, мов весняна повідь, уливалися нові полки.

Скоро по рівчаках не було вже місця, щоб стояти, а з поля все сунулися поляки й плигали прямо на голови своїм, бо не мали сили здержати тиск задніх натовпів. Тут почалася по рівчаках боротьба ляхів з ляхами, а татарів з татарами, бо всяк намагався бути на версі, а не на споді, під ногами натовпу. Вороги давили один одного ногами й різали зброєю, аби не лишитися насподі. За годину рівчаки були повні трупу й живих людей, що гинули під вагою трупів.

Загативши своїм трупом рівчаки, вороги почали лізти вже вище на вали, але через склизоту вони падали назад, ріжучись об власну зброю. Почали тоді ляхи рубати лід шаблями та робити приступки, але це брало багато часу і козаки вбивали їх з рушниць, а як бачили, що де-небудь вороги долазили вже до гори, то з стін кидали колоди і всяка колода давила кільки десятків ворогів.

Потоцький та Хамамбет мурза, що керував татарським військом, не вважали на велику страту людей, бо війська у них було більше, ніж треба, і зважили на тому, щоб хоч би як, а добути Умань і взяти Богуна у бранці. Як ні славно й завзято оборонялися коваки, а все таки становище їхнє що години гіршало, бо що далі скирти лядського й татарського трупу зростали вище та вище і скоро мали досягти до верху окопів, і тоді б уже ніщо не перешкодило ворогам вскочити у місто і люто помститися на коваках.

Побачивши, що в одному місці ляхи вже ось-ось вилізуть на окопи, Богун покликав Довбню:

— Бери, брате, пів тисячі козаків і держися тут до загину, а я вдарю на ляхів ззаду.

Сам Богун взяв тридцять сотен вершників і, вибігши з ними за браму, гукнув:

— А ну, діти, покажемо ляхам козацьку вдачу!

Невразливість під час усієї війни та незмінна вдача у бойовищах зробили те, що Богун тепер прямо грався з смертью й виробляв з ворогами таки несподіванки, що нікому б того і в думку не впало. Так і тепер, коли поляки досягли вже верху окопів, счепилися там груди до грудей з Довбнею і здавалося зараз захоплять собою Умань, несподівано позад штурмових полків заблищало шаблями тридцять сот комонних козаків і вдарили ті козаки на них, мов блискавка з дощової хмари.

Жах узяв поляків і, утиснуті з двох боків, кинулися вони врозтіч. Богунові того тільки й треба: справив він тут їм такий крівавий бенкет, що такого не було від Батогського бойовища. Угляділи татари, що їхні спільники тікають, кинулися й собі геть до свого табору.

Задзвонили в Умані в усі дзвони, і з церков вийшли на майдан попи з корогвами, щоб там зустріти й поблагословити свого оборонця-славного побідника численного ворожого війська, а Богун на чолі трьох тисяч заввятих козаків, красуючись у червоному жупані на білому огирі по-між синіми козацькими чумарками, мов пишна рожа по-між васильками, минув уже уманську браму і під радісні вигуки уманців прямував до майдану.

Два дні відпочивали поляки й татари після невдалого штурму, вагаючись, що почати, а на третій день піднялися обома таборами і пішли на схід сонця. Це дуже збентежило Богуна, бо зі сходу він сподівався на поміч собі гетьмана, а позаяк гетьман не відав, яка велика сила буде у поляків і що вони вже сполучилися з татарами, то й міг з невеликою силою ускочити спільникам до рук.

Як Богун гадав, так воно справді й було: Хмельницький ішов на Умань, маючи при собі не більше, як тридцять тисяч війська разом з москалями, що нарешті прийшли йому на поміч. Провідавши про таку невелику силу гетьмана, спільники й пішли йому назустріч, щоб погромити його на шляху і не допустити сполучитися з Богуном.

Щоб перестерегти гетьмана і врятувати його й останнє українське військо, Богун знову викликав три тисячі охочих козаків, вершників, і кинувся за ворогами. Всю ніч і день ішов

він походом Чигиринським шляхом, а на другу ніч почув, як на схід сонця ревіли гармати.

Богун зрозумів, що йому не пощастило перестерегти гетьмана, і той, застуканий несподівано величезним ворожим військом, неминуче мусить загинути з усіма козаками, або ще гірше: дістатись ворогам у бранці, що було б смертю всієї України.

Всі ці думки, мов блискавка, опекли славного полковника і викликали у ньому шаленне, нечуване завзяття: він зважився з трьома тисячами козаків вдарити на числене вороже військо, аби счинити у ньому гармидер і тим полегшити становище гетьмана.

— Брати мої любі, славні лицарі! — звернувся Богун до своїх козаків. — Чуєте, як на сході ревуть гармати? Там з малим військом гине наш козацький гетьман Богдан Хмельницький, що визволив Україну з тяжкого ярма. Ліпше, діти мої, нам усім тричі вмерти, ані-ж допустити, щоб гетьмана було взято у бранці. Вдаримо на ворогів ззаду і будемо продиратись до гетьмана на поміч. Що буде, те й буде, а не покинемо товариства у пригоді і не дамо потоптати козацької слави! Чи згодні ви вмерти разом зо мною?

— Куди ти, батьку . . . — загуло по полю, — туди й ми за тобою! Хоч умерти, то й умерти!

Кинувся Богун на постріли і набіг на задне польське військо. Ніхто його не сподівався, ніхто поночі не знав і не бачив, скільки у Богуна війська. Розгляділи поляки козаків тільки тоді, коли вони кришили вже їх шаблями.

Кинулися задні полки в розтіч — козаки вдарили на середніх, поточилися на обидва боки й середині — счепилися козаки з передніми.

Продерся Богун з своїми козаками через числені полки ворогів і збив у їхньому війську гармидер саме тоді, коли поляки й татари зовсім напосіли на Хмельницького, роздерли козацьке й московське військо надвоє і одняли вже в останнього чимало гармат. Тепер, поки поляки билися з Богуном, а сполохані татари теж припинили свої наскоки, Хмельницький упорядкував своє військо і, обклавши свій табір валом з мерзлого трупу, мав уже змогу дати ворогам добру одсіч.

Пьять день поляки й татари добували Хмельницького й Богуна, але далі не витримали морозів і пішли поляки палити села по Поділлю, а татари розпорошилися мало не по всій Україні забирати ясир.

XXI.

Марина була свідком всіх подій під Уманю. Як тільки вона разом з Хамамбетом мурзою прибула під Умань, всі думки її полинули туди, за окопи, де був її милий. А що він був там, про те говорили всі навкруги, страхаючи Богуном один одного по-між жартів.

Перед молодою жінкою стояла тепер тільки одна думка, одна мрія: утекти з татарського табору і добігти до козацьких окопів, що блищали кригою на сонці, мов кришталеві будинки у чарівній казці. Ті окопи були так недалеко, що по ним навіть вартових було видко і добігти до них здавалося так легко... Проте догляд за Мариною у Хамамбета був далеко вильнющий, ніж у хана, бо хан кохав її справжнім коханням, вірив їй, давав багато волі й навіть боявся зробити їй щось прикре; Хамамбет же, що не був ще її чоловіком, не дуже то потурав їй. До того ж Марина була у наметі мурзи не одна з Астарою, а ще з жінкою Хамамбета, Гафіфе. Ця остання дуже не любила Марину, бо бачила у ній свою скору розлучницю і стежила за всяким рухом осоружної їй українки.

Криючись од татарки, Марина радилася нишком з Астарою про втечу, але ніякого випадку до того не траплялося.

Через кільки день почався великий штурм Умані, про який уже розповідано. Земля трусилася від реву гарматів і стогнала від тупотіння десятків тисяч коней та галасу несчисленого війська. Стоячи біля намету, Марина бачила як до блискучих, зачарованих козацьких окопів, мов морські хвилі, линули великі лави татарського та польського війська і зникали десь по рівчаках, не заступаючи сяйва крижаних стін. Серце її замірало страхом за долю братів по крові й по вірі та рвалося полетіти туди, де точилася гаряча козацька кров за волю рідної України, щоб самій схопити шаблю і битися поруч з славним оборонцем Умані, її коханим.

Аж ось почулися від Умані нелюдські вигуки жаху й розпуки, і Марина побачила, що всі натовпи татарів та поляків біжать од окопів, мов сплохана отара овець од вовків, а слідом за ними широкою лавою летять к ньми, з блискучими шаблями у руках, як один, браві й завзяті козаки, рубають втікачів по головах, по шиях... плечах... А попереду всіх козаків, мов Божий гнів, розкидав смерть кремьязний велетень у червоному жупані.

— Богун!... Богун! — несамовито ревіли жахливими голосами татари і добігши до свого табору, ламали натовпом гарби, рвали намети й давили один одного, хоч козаки за ними й не гналися, а повернули на польське військо.

— Іване! — мимо волі вибилося у Марини з грудей, і вона, приваблена мужньою, лицарською красою свого милого, зробила рух бігти до нього, але до неї, помітивши той рух, підскочив евнух, а Астара схопил а її за руку і скоріше повела у намет.

Змагатися з собою далі Марина не мала сили і тієї ж ночі зважилася утекти з татарського табору, а щоб зробити те непомітно, вони з Астарою надумали одягтись у чоловічі татарські халати та понадівати на голови шапки. Астара того ж дня купила у таборі два халати, шапки й чоботи з повбиваних татарів і, криючись од евнухів, принесла їх до намету.

Увечері, коли смеркло, Марина з Астарою залізли по-між поли намету й почали переодягатися чоловіками. Руки їхні тремтіли з хвилювання і не слухалися своїх власниць, а серця колотилися так, що одна чула серце другої... Треба було поспішатись, щоб ніхто їх не застукав... Ще кілька хвилин, і вони будуть на волі.

— Ножа ще дай, Астаро! — прошепотіла Марина. — Я візьму його на всякий випадок. —

Вони обидві побрали ножі, сховавши їх у халяви чобіт.

Заправивши після того де-як коси свої під шапки, жінки, мов кішки, пролізли під полою намету і почули вже себе на вільному повітрі, на волі, але враз дужі руки вхопили їх у залізні обійми.

— Держіть, держіть! — галасувала біля них жінка Хамамбета, Гафіфе. — Кличте сюди великого мурзу! —

Гафіфе давно помічала, що Марина й Астара все шепочуться, і це їй здавалося непевним, сьогодня ж вона підгляділа, як Астара принесла халати й шапки, і зразу вгадала, про що умовлялися й чого таїлися Марина й Астара. Вона навіть підгляділа, коли вони убиралися, і зраділа, що може згубити свою розлучницю.

Скрик розпуки вибився з грудей Марини.

Її разом з Астарою привели назад у намет і прикликали туди Хамамбета.

— Вони хотіли втекти! — підскочила Гафіфе до мурзи. — Я захопила їх і врятувала тебе від зради й сорому, любий чоловіче! —

— Дайте світла! — гукнув сердито Хамамбет.

Принесли світло. Жінки стояли перед Хамамбетом у чоловічому вбранні з шапками на головах.

На виду невольниць вже не було ні жаху, ні розпуки — вони були спокійні. Смерть, що мала зараз зняти їхні голови своєю гострою косою, не лякала їх... Тільки сум одбивався в очах Марини... Сум за страченим життям... за розбитими мріями.

Хамамбет дивився на Марину здивовано й глузливо:

— От яка, подарована мені ханом, жінка! Захотіла до своїх гяурів-хлопів. Ні, голубко моя, сього не буде... я надіну на тебе пута! —

— А ти, зрадниці! — звернувся далі гнівний мурза до Астари. — Ти так слугувала своєму володареві? Відтяти їй голову мечем! —

Астару вхопили євнухи за руки.

— Володарю! — впала на вколюшки Марина. — Або її помилуй, або й мені разом накажи голову відтяти. Не можу я жити без неї. Все одно я собі смерть заподію! —

Тут до Хамамбета обізвалася Гафіфе:

— Найліпше вчинеш, володарю мій, коли скараєш і її на смерть, бо все одно вона тобі зрадить! —

— Ні, цій ще рано покидати землю! — сказав мурза, мимоволі задивляючись на красу Марини, що у чоловічому вбранні здавалася ще більше чарівною.

— Молю тебе, володарю! — припала до ніг мурзи Марина. — Я ноги тобі цілуватиму — помилуй Астару! —

— Дурниця це! скрикнув Хамамбет, і показуючи на втікачок, додав твердо: молодій надіти пута, а старій відтяти голову! —

— Прости мене, Астаро! — це я тебе згубила! — скрикнула Марина, ламаючи з розпуки руки.

— Прощай, дитино моя! — обізвалася Астара вже з за намету. — Не рви свого серця. Мені однаково, як вмерти... —

В цю мить Марина вихватила з халяви свого чобота ножа й хотіла вгородити його собі у серце, але євнухи вхопили її за руки, одняли ножа, переодягли знову в жіноче вбрання, й, посадовивши на софу, спутали їй ноги стрицею.

XXII.

Зрятувавши гетьмана з скрутного становища і почувши, що татари забірають по Вкраїні людей у неволю, Богун, по згоді з гетьманом, повернувся з своїми козаками до Умані, взяв там

три полки козаків і почав винищувати по Вкраїні татарські загони та одбивати забратих у неволю людей.

Мов той орел, літав він по Київщині й Брацлавщині, звідкіля тільки мав звістку про наскок татар в; шулікою несподівано падав на бусурменів і вигубляв їх до ноги, або брав у бранці; дуже часто траплялося, що той, хто за годину до того гнав українців до Криму батогом, тепер сам ішов з повьязаними назад руками або з мотузком на шиї.

У походах та у б йовищах минуло три тижні. Налякані Богуном татари кидали ясир і тікали на південь. У початку четвертого тижня найбільший татарський загін з великою кількістю невольників перейшов за Буг. Не гаючись, козацький ватажок послав Довбню з сотнею козаків вистежити той загін, сам же з трьома полками посунувся слідом по ньому.

Над вечір другого дня Довбня повернувся й розказав, що великий загін татарів сплюндрував Саврань, набрав ще ясирю й розташувався біля Саврані табором, упорядковуючи невольників. Розпитавши Довбню, де й як саме стоять татари. Богун прямо з походу направив полковника Глуха з Уманьським полком стати в лісі на східному боці Чугу. проти Саврані, а сам з останнім військом перейшов на західний бік Бугу і обійшов за ніч Саврань з півдня, вистежив за нею татарський табір і, як тільки почало благословлятись на світ, мов вихор, налетів на татарів, витолочуючи кіньми тих, що ще спали, і рубаючи тих, що вже прокинулися.

У таборі збився нечуваний гармидер. Татари натовпом кинулися до коней, що паслися косяком отдалеки, але кільки сот козаків вже заняли татарський косяк і, переймаючи тих, що бігли до нього, у пень їх рубали Побачивши, що коней уже не добудуть, татари намагалися тікати пішки на південь, але тут так само чекали козацькі шаблі і за півгодини все поле біля Саврані вкрилося татарським трупом.

Про ясирь тепер татарам годі вже було й думати, всяк рятував тільки самого себе, і козаки вже розьязували бранців, а ті падали навколюшки, прославляючи Милосердного, що зглянувся на їхню недолю.

Дуже мало кому з татарів пощастило вихопитись з табору й уникнути козацької помсти; тільки ті зрятувалися, чиї коні стояли на припоні біля наметів та возів; всі останні бусурмани, побачивши, що на південь їм нема шляху, кинулися до Бугу, намагаючись переходити його бродом, але тут саме вибіг до

берегу Глух з своїм полком і вдарив на татарів з того боку. Жах обхопив тоді бусурманів і, впавши навколюшки, вони просили про милосердя.

Богун лютував сьогодня, як ніколи. Він смакував смерть бусурманів, помщаючись разом і за зраду козакам хана Іслама Гірея, і за загублену долю своєї нареченої, і за руїну України, але коли йому сказали, що біля річки татари вже покинули зброю і просять про милосердя, він зараз кинувся туди, щоб припинити різанину. Його сивий кінь хутко ніс свого славного вершника поуз намети й гарби спорожнілого ворожого табору до Бугу, красуючись перед иншими кіньми, немов розуміючи, що його володарь найголовніший і найславніший тут за всіх, але враз могуча рука Богуна примусила його стати на місці: від одного з наметів Богун почув своє ймення „Іване!“ Хоч не голосно пролунав той поклик, але Богун пізнав той голос, що кликав його: то був голос його милої, його нареченної Марини.

Раптом повернувши коня на поклик, Богун побачив Марину, що мов пташка з перебитим крильцем то вставала з землі й простягала до нього руки, до знову падала до долу.

Він зскочив з коня й кинувся до неї. Марина бліда, як смерть, впала йому на груди, заливаючи свого милого гарячою кровью, що цівкою вибивалася з її грудей.

Татарський загін, що його тільки що погромив Богун, належав мурзі Хамамбетові. Як тільки в його таборі збивсь гармидер і він побачив, що козаки зайняли його косяк, татарський хижак зразу зрозумів, що його військо загинуло і, щоб не вскочити козакам до рук, йому треба тікати, як найскоріше. Зваживши це, Хамамбет з кількома мурзами скористувалися з того, що коні їхні стояли на припоні у самому таборі, скочили на тих коней і кинулися тікати, але раніше вони власноручно покололи ножами своїх жінок, щоб ті не досталися живими ворогам.

— Голубко моя, нещасна! — промовив Богун, не вдержавши сльози, що впала в очей на голову Марини. — За що ти прийняла такі муки? —

Він послав до річки Довбню, щоб припинити там різанину, а сам поніс вомлілу Марину знов у намет, поклав на подушки, розрізав пута, що глибоко вьїлися в її ноги, і покликав до пораненої знахаря.

Через який час у намет до Богуна надійшли полковники Пушкаренко та Глух. Вони підрахували здобутки славного бойовища: живих татарів захоплено було у бранці дві з половиною

тисячі, вбито ворогів було більше трьох тисяч, коней захоплено було біля сьоми тисяч, а скільки було визволено невольників, того ще не підлічили, хоч уже й налічили більше, як десять тисяч. Опріч усього того, захоплено було біля сотні возів, навантажених срібними та золотими речами, награбованими татарами по Вкраїні.

Маринина пораза була не смертельна і того ж дня, коли пораза була добре перевьязана, Богун вирядив свою наречену санками до Умані, щоб там у сімьї полковника Глуха вона вилежала, поки пораза загоїться; сам же він, пославши татарських бранців гетьману у подарунок, знову подався переймати татарські загони та визволяти бранців і громив орду доти, поки не лишилося на Вкраїні жодного бусурмана, та ще й Сіркові на Січ запорожську послав звістку, щоб переймав орду у Дикому Полі.

XXIII.

За невеликий час Україна знову стала вільною у найбільших своїх межах, разом з Покуттям, Галичиною й Забужжям. Сталося це через спілку Хмельницького з королем Свейським та королем Семиградським. Спільники обступили Польщу з трьох боків, і козаки разом з спільниками опанували Львовом, Краковом і Варшавою, сам король польський мусив утекти під захист Австрійського цісаря у Відень.

Польща майже не істнувала і, завдяки тому, напівзруйнована Україна нарешті хоч тепер мала надію скільки років одпочити.

Богун прибув з походу до Умані. На ґанку будинку полковника Глуха його радо привітала чарівної вроди молодиця, вбрата у коштовне, сріблом ґаптоване українське вбрання, з червоними коралами та перловим намистом на білій шиї.

Та молодиця була Богунова наречена, Марина, а все її вбрання складалося з його подарунків, що полковник вислав їй з походу: з Перемишля й зі Львову.

Богун тут же на ґанку взяв Марину у свої міцні обійми і з щирим серцем почав цілувати, але вона, вся засоромлена, випручалася з його рук, а щоб не образити його тим, скоріше почала запрошувати до горниць.

Тепер, ставши вільною, Марина почула серцем, що не має права важити на Івана, як на свого нареченого.

— Іван був моїм нареченим, — міркувала Марина, ще задовго до його приїзду, — це правда, але те було ще тоді, коли я була дівчиною. З того минуло сім років . . . Та яких довгих років . . . Скільки за ті роки я перебула, перестраждала . . . Я не дівчина тепер, а вдова, що була бусурманкою... Нарешті я злочинниця . . . Чи годиться ж після всього того мені важити на славного українського ватажка? —

Через такі міркування Марина тепер здавила своє серце і, поки вони увійшли у покій, примусила себе поводитись з своїм нареченим тільки, як з стародавнім приятелем.

Богун зразу помітив і зрозумів, які думки сповили Маринине чоло і яке почуття обхопило її душу. Він угадав, що молода жінка тільки примушує себе бути такою, бо знав про її до себе кохання, й щоб враз підняти свою наречену з непевного становища, взяв її по друзяцькому за руку і почав говорити навпрямки:

— Тепер, Мариночко, коли Україна вільна від ворогів, здається, ми маємо право подбати про свою власну долю. Ми так довго сподівалися її, що тепер маємо право й не відкладати на-далі свого щастя. Чи не пішли б ми завтра ж до церкви шлюб узяти, як що тільки ти не важиш мене за дуже старого для себе? Що ти мені на це скажеш?

Марина зблідла на виду. Їй доводилося говорити не те, чого бажало її сердце й до чого линули думки, і вона не мала сили дивитися в очі тому, кого кохала, бо знала, що тоді вона не буде владна над собою.

— Ні, Іване, — журливо одповіла Марина, — спасибі тобі за твоє щире серце, але те, що ти був колись моїм нареченим, не накладає на тебе обовьязку брати зо мною шлюб після всього того, що було. —

— Що ти говориш, Марино? — пригніченим голосом спитав Богун. — Який тут обовьязок? Неначе ти не знаєш, що я кохав тебе ввесь час, що я нудився без тебе і тільки у бойовищах знаходив собі розвагу? Як сонечка ясного, сподівався я сього бажаного часу, коли ми з тобою поєднаємося, щоб більше не розлучатися до віку! —

— Ти не будеш зо мною, Іване, щасливий, бо я не можу дати тобі тієї чистоти першого кохання й дівоцтва, що їх повинна принести своєму молодому всяка дівчина. Я вдова бусурмана. —

— Не згадуй, Мариночко, того, що було. Воно минулося

й не вернеться. Все, що ти робила, було з моєї згоди і за ради щастя України. Душа ж твоя лишилася чистішою за сльозину. Вона, твоя душа, мені потрібна, щоб зьєднати її з моєю. —

— Душа, ти кажеш, чиста?... Ти ще не відаєш... Душа моя чорна, як паща пекла. Я душогубка. Я отруїла Іслама Гірея за його зраду Україні. —

Марина говорила це пригнічено, жахливо, Богунові ж відразу стало чогось дуже весело.

— Невже правда, Мариночко? Ну й завзята ж ти!... — Але мене цим не налякаєш. —

Він обняв її за стан і, пригортаючи до себе, казав далі жартовливо:

— Я не боюся отрути, Мариночко!... Мені ти не даси її, бо ти мене кохаєш. Ну, глянь же на мене, моє сонечко... Усміхнись скоріше... Куди ховаєш од мене свої очиці ясні?... —

Він горнув молоду жінку до себе й заглядав їй в очі. Тепло його тіла діходило Марині до серця й сили кидали її...

— А все таки, Іване, обміркуй... — почала вона нерішуче.

— Мовчи, мовчи!... — затулив він їй рота. — Я здобув тебе мечем у бойовищі з Хамамбетом мурзою. Ти моя бранка і повинна коритися моїй волі. А воля моя у тому, щоб ти була моєю дружиною.

Сили більше не було... Мирина схилилась на могучі груди свого милого.

— Скоряюся, мій любий... мій бажаний!...

XXIV.

Після шлюбу молоді поїхали до Винниці, бо Богунів Винницький полк знову стояв у своєму місті. Проживши там тільки один тиждень, Богун налагодився оглянути землі свого полку, щоб дати їм лад і в ту подоріж взяв із собою й дружину.

Багато міст та сел по Винницькому полку траплялося поруйнованих та попалених. Багато людей покинули свої оселі та подалися за Дніпро на Слобідську Україну, а слідом за ними збіралися туди ж і инші. Натрапивши на такі села, полковник умовляв селян не покидати политу сльозами й кровью предківщину і не йти в чужі краї, а тим з селян, у кого були поруйновані оселі, він давав гроші на нове господарство.

З міст, що лишилися цілими та в достатку, полковник

збірав податки і передавав гроші тим, хто лишився без нічого; на ті ж землі, що були зовсім покинуті, він переселяв з міст таких, у кого зовсім землі не було, і таким чином знову залюднював спустошену країну.

Марина була без краю щаслива оглядати свою рідну країну, розпитувати людей про їхнє лихо і давати їм поміч і захопилася працею свого чоловіка навіть більше за нього самого.

Проїздивши по Поділлю все літо і вертаючись уже до Винниці, молоді заїхали на свої предківські маєтки, одібрані колись панами.

Марина ще з далеку впізнала надбережні кручі річки Богу, що біля них жила малою і по тих кручах знайшла, де стояла оселя батьків. Від тієї оселі лишився тільки смітник та купа цегли, все ж останнє було зруйноване й попалене. Проте які дорогі були ті руїни для Марини!

Вона ходила понавколо них, придивляючись до землі, що по ній колись бігала маленькими ногами. В який горбочок землі або ямка викликали у душі молодої жінки цілу хмару далеких згадок, переносючи її у щасливі залиті соняшним промінням, дитячі роки з ласкою матері й батька.

Нарешті Марина побачила й живого свідка свого дитинства — то був сад. Він жив і зеленів ще й тепер, тільки порідшав, постарів, заріс лободою й дивився на Божий світ, як старий дід, покинутий своїми дітьми без догляду.

Побачивши повні сліз очі своєї любої дружини, Богун узяв її за руку:

— Хочеш, Мариночко, я збудую тут хатку і будемо на те літо тут жити? —

Марина глянула на чоловіка вдячними очима.

— Мені здається, що я з того була б ще щасливішою!...—

З подорожі молода жінка повернулася до Винниці з задоволеною й заспокоєною душею.

У щасливому житті молодих минула осінь і зіма, по весні ж Богунові довелося знову виступати у похід, тільки вже не на поляків, що сиділи тепер тихо, а на татарів, що знову зьявилися на Поділлі.

Коли Богун вбирався вже у свій червоний жупан, Марина принесла капшучок з своїм волоссям, той самий що його Іван носив на грудях вісім років і зняв тільки після шлюбу.

— Нащо ж, Мариночко, його тепер надівати? Адже ти моя тепер, моєю й будеш! — говорив здивований полковник.

— Надінь, надінь, мій любий. Він обереже тебе од смерти й порази, як всі вісім років оберігав.

— Він оберігав? . . . —

— А ти гадав, що таке твоє щастя? Чи можливо ж людині бути у таких бойовищах, по яких ти був, кидатись прямо в обійми смерти, як ти кидався, і лишитися вісім років цілим? Це волосся, що я передала тобі у Бахчисараї, було замовлене небіжкою Астарою і через нього тільки ти й живий досі.

Богун, жартуючи, покепкував з Марининих забобонів, але, щоб не хвилювати її дурницею, надів капшучок на груди.

Татарські загони, що набігли на Поділля, були невеликі. За кільки тижнів козаки вправилися з ними і, загнавши на Бужак, повернулися до Винниці.

XXV.

Минуло кільки років. Польські пани не сміли й очей казати на Поділля, а як коли-небудь якийсь пан і насмілювався навідатись до своїх колишніх маєтків, то Богун його зразу виряжав назад, не звертаючи уваги на які б не було прохання, навіть самого короля.

Тим часом гетьман Хмельницький тяжко занедужав і, зібравши перед смертю раду, просив козаків обрати нового гетьмана. Він радив обрати або Київського полковника Ждановича, або Переяслівського Тетерю, або Полтавського Пушкаря, або військового писаря Виговского. Про Богуна він не згадав, може, через те, що не любив його, а найбільше мабуть через те, що Україна була тепер під рукою Московського царя, Богун же у свій час зрікся присягнути цареві.

Старшина козацька знала, що старому гетьманові бажано було, щоб після нього гетьманував його син Юрась, і вона намовила козаків обрати за гетьмана Юрася з тим, щоб, поки він дійде літ, усіма справами заправляв військовий писарь Виговський.

Богун ще з переяслівської ради не бував у Чигирині і не брав участи у військових радах, бо подоріж до Чигирину була далека, Поділля ж завжди було небезпечне од ворогів. Сам він не мав ніякої охоти брати до рук гетьманську булаву. Йому було любіше оберегати волю свого рідного Поділля, до того

ж він знав Виговського за дуже освічену й розумну людину і був певний, що той не зрадить Україні і не знищить здобутої самим народом волі.

Марина у цьому з ним не погожувалася. На її думку тільки її чоловікові годилося взяти до рук після Хмельницького гетьманську булаву, бо все велике повстання й всі бойвища відбулися на його плечах, і обрання гетьманом Виговського зворушило й образило молоду жінку. Проте цей випадок не перешкодив тому, щоб життя Богунів тяглося далі так само щасливо. До Винниці, правда, надходили вісті про те, що на Вкраїні почалися сварки, що полковники не хотіли коритися гетьманові, що Полтавського Пушкаря Виговському довелося навіть силою задавити, але сам Богун, сидячи далеко від гетьманського міста, не брав участи у тих сварках і на початку він не надавав їм великої ваги і не дуже турбувався з того.

— Посваряться, побьються, тай знову погодяться! — заспокоював він свою дружину. — Козак без війни не може... Немає ворогів — по-між себе бьються... Це вже така козацька вдача. —

Старого полковника далеко більше турбувало те, що Марина почала хворіти. Та пораза що зробив Хамамбет, почала нагадувати про себе. Марині часто кололо у грудях, вона кашляла й дуже легко застужувалася.

Так минуло у шлюбному житті Богунів вісім років. Сам Богун став зовсім уже сивий, хоч був ще кремьязний і досить жвавий. Марина ж, хоч і була далеко молодша за нього, зовсім знесилилася своєю хворобою й тільки під добру годину виходила на повітря разом з своїм чоловіком.

У 1662 році до Винниці надійшла звістка, що Україна зовсім розірвалася надвоє і що на правобережній Україні обрато за гетьмана полковника Павла Тетерю. Ця звістка дуже збентежила Богуна, бо поділення України погрожувало її волі. Марину ж вона ще дужче обурила, ніж колишня звістка про обрання гетьманом Виговського, і вона почала умовляти чоловіка покинути зовсім військову службу.

— Ти, Іване, віддав Україні свої молоді літа й свою міць, тепер же, коли ти постарів, то маєш право подбати й про власний спокій. —

— Я послухався б тебе Мариночко, коли б був певний, що Україна лишиться вільна назавжди і що на її волю ніхто

не здійме руку; проте такої певности немає, і через те, поки сила мені сісти на коня, я буду обороняти волю свого народу. —

— Так глянь же, кому ти мусиш коритися! — хвилювалася Марина. — Кого повинен слухатись? Якогось Тетерю, що тільки й відомий став людям через те, що одружився з дочкою гетьмана! —

— На те була воля козацтва, щоб обрати Тетерю за гетьмана, і я повинен йому коритися. —

— Воля козацтва — ти говориш? Розпитай козаків, що прибули з Чигрину... Вони скажуть тобі, чия то була воля... Воля тієї горілки, що Тетеря викочував козакам десятками пухов, та тих грошей, що він роздав. Хто про Тетерю чув під ті часи, коли ти з Хмельницьким віддавав своє життя за Україну та здобував козакам невірущу славу? —

З хвилювання Марина почала кашляти і у неї пішла з горла кров. Наляканий Богун взяв її на руки і, однісши на ліжко, почав заспокоювати, кажучи, що скоро він вчинить її волю, покине полковницький уряд і виїде жити на хутір.

Після сього випадку Маринина хвороба пішла хутко до свого сумного кінця. Вона вже не вставала з ліжка й танула, як свічка. Богун бачив недалекий кінець своєї любої дружини, і серце йому розривалося, але ні один з знахарів, що викликав він з Київа й з Львова, не зарадив хворій і на крихту.

Через кільки місяців до полковника прибув од гетьмана посланець з листом. Прочитавши того листа, Богун зблід на виду, а далі з обуреням вдарив кулаком по столу. Знаючи свого чоловіка за дуже спокійного Марина догадалася, що у листі єсть щось непевне, і попросила показати їй листа. Богун схаменувся, зрозумівши, що вчинив необережно, але було вже запізно: не показати Марині листа тепер виходило б роздратувати хвору і зробити їй велику прикрість. Богун мусив дати їй листа.

У листі гетьман Тетеря повідомляв Богуна, що підписав з польським королем на віки-вічні згоду про те, що Україна знову приєднується до Польщі, як рівний до рівного, мусить мати своє вільне козацьке військо й старшину, а позаяк козаки й поляки тепер уже не вороги, а спільники, то на Вкраїну вільні повернутись польські пани й осісти на своїх маєтках.

У кінці листа Богунові наказувалося не тільки не чинити панам ніяких перешкод, а навпаки сприяти тому, щоб вони осіли

на своїх маєтках, а як часом де-небудь селяне не коритимуться панам, то примушувати їх до того узброєною рукою.

Марина з жахом в очах кільки разів перечитувала гетьманського листа, немов не доймаючи віри своїм очам; далі вона перевела очі на свого чоловіка, скрикнула щось не своїм голосом і впала на подушку, заливаючись кровью.

— Мариночко, Мариночко, заспокойся! — кинувся до неї Богун. — Я не виконаю цього наказу. Тепер я бачу правду твоєї думки. що неможливо коритися всякому пройдисвіту, що єдиним підписом своєї зрадливої руки може нищити здобудки довголітньої крівавої народньої боротьби!

Але Марина вже не чула свого чоловіка: смерть вже брала її у свої цупкі, холодні пазурі . . .

Через два дні Марина лежала на столі, вбрата в те саме вбрання, що у ньому зустріла колись свого нареченого в Умані, на передодні шлюбу. У край посивілий за ці дні Богун стояв біля труни тієї, що дала йому таке недовге щастя і покинула його старого доживати віку самотнім.

Старий полковник молився і в молінні своєму просив Бога послати йому як наскоріше смерть, щоб швидче зьєднатися на тім світі з своєю нещасною дружиною; тільки смерть не на ліжку, а лицарську, з шаблею у руці, як годиться козакові. У цю хвилину він згадав, що у нього на грудях Маринине волосся, те саме, що, як вона говорила, захищає його від такої смерти, якої саме, він і бажає . . . І хоч не доймав старий козак віри замовленням, але зняв з себе капшучок з волоссям і поклав його у труну.

Скоро після того до полковничих горниць прийшли попи і понесли небіжку до монастиря над любу їм річку Буг, де Богун неодмінно хотів поховати свою любу дружину там, де він колись цілий місяць з славою оборонявся од польського війська.

XXVI.

Минув ще який час у сумному самотньому житті славного Винницького полковника. Тепер єдиною близькою до нього людиною лишився такий, як і він, старий побратим його Довбня. З ним Богун і жив в одній хаті і радився у справах. Час, що минув од смерти Марини, опріч журби за нею, дав старому полковнику ще багато прикрого. Польські пани, покладаючись на

умову короля з Тетерею, посунули на Поділля, Богун же виряжав їх назад і по всіх сотнях свого полку сповістив, щоб не пускали панів на Вкраїну узброєною рукою.

Тетеря слав йому накази з погрозами, але Богун робив своє.

Тоді, щоб вгамувати упертого Винницького полковника, Тетеря прислав йому наказ їхати до Паволочі і бути Паволоцьким полковником, Винницький же полк доручив слухьяному своєму прибічникові.

Цей лукавий універсал Тетері вразив Богуна у саме серце і, коли б тільки була жива Марина, він запевне зовсім покинув би службу; тепер же, лишившись бурлакою, він не наважився покинути працю і з великим болем та нудьгою у серці мусив попрощатись з полком, що їм керував пьятнадцять років, і їхати у Паволочь. Проте й там Богунові недовго довелося пробути, бо в осени він дістав наказ іти з усім своїм полком до Білої Церкви, бо як сповіщав Тетеря, Україна у спілці з Польщою починає війну з Московським царством, що порушило Переяслівську умову.

Богун зібрав свій полк і пішов у поход.

У Білій Церкві старий полковник побачив багато новин. Понавколо гетьмана майже зовсім не було українських та запорожських козаків, а все крутилися панки та наймане, охоче військо, що звалося затяжним і складалося з німців, угорців та поляків. Стародавні козацькі звичаї, що панували за часів Богдана Хмельницького, тепер зникли, і у гетьманських покоях все одбувалося по панському, на польський зразок, сам же гетьман намагався вдавати з себе короля.

Роскоші й пиха що були понавколо Тетері, не спинили Богуна, і він під час першого побачіння висловив йому свою догану.

— Що ж це ти робиш, пане гетьмане? Ми в славної памьяти тестем твоїм, Богданом, все життя своє билися з ляхами за волю України, і річки рідної крови пролили, поки визволили її з панського ярма та спорожнили од польського війська, а ти оце знову напустив у рідний край наш польського війська та ще хочеш і панів напустити, щоб знову ярмо на людей наших надіти. Не по правді ти, гетьмане, чиниш і не про Україну дбаєш, а мабуть, про власну свою користь! —

Тетеря не звик, щоб з ним так говорили. Він аж позеленів з образи, але здержав себе і, вдаючи байдужого до того, що почув од Богуна, одповів глузливо:

— А тобі любіші московці? Пробач, полковнику — я не знав того. Коли б був знав твої бажання, то поєднався б з Москвою. —

— Даремно глузуєш, пане гетьмане! Мені однаково чужі й поляки, й московці. Мені любі славні українські козаки, і на їхню силу та на міць українського люду годиться гетьманові спіратися, а не на чужинців. —

Тетеря далі не сперечався, але взяв собі на серце помститися за образу й збутися упертого полковника, що сміє не коритися його наказам та ще й повчати його, як треба гетьманувати.

Через кільки день до Білої Церкви прибув польський король з своїм військом і разом з гетьманом та козацькими полками рушив за Дніпро. Спілка з тими, з ким шіснадцять років воювали, дуже дивувала на Вкраїні всіх козаків та селян, і скрізь було чути гомін незадоволення з того.

За кільки тижнів спільники дійшли вже до Глухова, маючи думку йти звідтіля далі, у московські землі, але глухівчане разом з кількома сотнями козаків, що там стояли, не схотіли впустити ляхів у місто і почали змагатися.

Таке становище Тетеря визнав саме підходящим для своєї помсти. Не наважуючись нічого зробити Богунові, щоб не обурити проти себе козаків, він намислив збутися небажаного йому полковника з допомогою короля. З тією метою він передав козацьке військо Богунові, як наказному гетьманові, а сам вернувся з під Глухова до Білої Церкви, щоб звідтіля написати королеві на Богуна наклеп.

Одного вечора, після того, як поляки вже кільки разів штурмували Глухів, а глухівчане всякий раз давали їм одсіч, Богун та Довбня сиділи біля полковницького намету та курили люльки.

— Чув ти, брате, — звернувся Богун до побратима, — якого я сьогодня дістав наказу від короля? —

— Як скажеш, то почую... — спокійно одповів Довбня.

— Щоб я з козаками добував завтра Глухів разом з ляхами! — Довбня здивовано вийняв люльку з рота.

— Та там же наші, коваки! —

— То ж то бо й є, що наші козаки! Так ото ж король і хоче, щоб ми самі своїх братів вигубляли, бо тоді, бач, йому легше буде нас осідлати!

— А не діжде католик проклятий! Адже не діжде, Іване? Ти того не вчиниш? —

— Зрозуміло, не вчиню. Я радий би глухівчанам помочі дати, а не бити на них. І що воно таке повелося на Вкраїні? Хто кому спільник, а хто кому ворог, я тепер ніяк не розберу. Ляхи, що завжди були нашими найлютішими ворогами, тепер, як гетьман говорить, наші спільники; у Глухові ж сидять наші брати, а гетьман говорить, що то наші вороги. Зажилися, брате, ми з тобою на світі, через те й не знаємо, на яку ступити. Час нам на той світ виряжатись.

— Та що й казати? Зажилися ми на світі та ще й здорово! От під Глуховом, глянь, скільки зараз козацьких полків зібралося, а чи ти ж хоч одного бачив з тих славних товаришів, що вийшли колись разом з нами та Богданом з Січі визволяти Україну? —

— Жодного не бачив! Хіба може й є ще такі, що були під ті часи зовсім ще молоді, а з товаришів наших немає нікого. Всі вже полягли... Всі вже спочивають... І щасливі вони, брате, за нас, бо знали, що клали голови за волю України, а ми з тобою тепер і не вгадаємо, за що поляжемо, бо вже не вороги нищуть волю України, а свої гетьмани. —

На другий день Богун не виконав королівського наказу: не подав помочі полякам, коли вони штурмували Глухів, і глухівчане так погромили поляків, що король мусив зняти облогу і йти за Десну.

На поході він зібрав своїх прибічників на нараду з приводу неслухьяности наказного гетьмана Богуна. Ставитись вороже до козацького війська король боявся, бо становище поляків і без того було скрутне од московців.

— Богун — це найбільший запеклий наш ворог! — скаржився король під час наради. — Він ще за часів Хмельницького не пускав наших землевласників на їхні українські маєтки і тепер не слухає свого гетьмана, чинить те ж саме і навіть мені не хоче коротися. —

Між ріжними порадами про те, як вгамувати непохитного козацького ватажка, королеві найбільше подобалася вигадка коронного гетьмана Чарнецького, щоб прикликати Богуна та його підручних на нараду до короля, заарештувати їх у польському таборі і потай од козаків розстріляти, як бунтарів; проте король вагався так вичинити, бо боявся, щоб козаки не помстилися за свого улюбленого полковника.

Саме під той час до короля прибув посланець з листом од Тетері, і в тому лісті гетьман перестерігав короля, ніби те Богун хоче при нагоді передатись на бік Москви і з допомогою московського війська захопити навіть самого короля у бранці.

Король дуже врадів, діставши такого листа од гетьмана, бо тепер, скаравши на смерть Богуна, можливо було звернути все на гетьмана. Вичитавши листа всім, що були на нараді, король уже не вагаючись припоручив Чарноцькому облагодити справу з Богуном так, як він пропонував, вживши всіх заходів до того, щоб козаки не довідалися про те, куди подівся Богун.

Епілоґ.

Через кільки день, недалеко від міста Новгорода Сіверського та від річки Десни, у таємному закутку віковічньої діброви, стояв привьязаний до великої ялини славний козацкий ватажок Іван Богун. Поруч нього, привьязаний до другої ялини, стояв побратим його Довбня, а трохи оддалеки від них купою стояли польські пани з своїм короним гетьманом Чарнецьким.

Спокійно й неначе з призирством, але без найменчого страху дивився Богун на своїх одвічних ворогів, польських панів, що набивали рушниці йому на смерть. Його з погорда підняте, суворе й на віки запалене вітрами обличчя, скрашали довгі, білі, як сметана, вуси та пишні й рясні брови, що збіглися до самого перенісся, і вся постать оборонця волі України у порівнянні з його ворогами була така велична, як велична правда перед подіями неправди.

— Оттакої, полковнику, діждали ми з тобою смерти... — обізвався до побратима Довбня. — Мов злодіїв нас повьязали та постріляють, немов старих, знесилених шкап! —

— Не наші голови, брате, укрие сором, а їхні — одповів Богун. — Помірати нам вже час і за життям я не сумую, а от що крае мое серце перед смертю: що не бачить нашої смерти товариство і ніколи не довідається, куди поділися Богун та Довбня. Ніхто не розкаже дітям та онукам якою лукавою зрадою узяли нас пани й як катували. Не заспівають по Україні про нашу смерть кобзарі, як виспівують про смерть Байди, Нечая та инших, і помре наше слава, як і ми помремо, не лишивши по собі сліду нащадкам на науку. —

— Ну попрощалися ви вже з життям? — обізвався до козаків Чарнецький. — Спокутували гріхи? —

Очі Богуна заграли з під сивих брів глузливим вогнем, а вуста усміхнулися.

— Пане Чарнецький! Бач, який ти тепер смілий та грізний, коли я привьязаний до ялини... А чому ти не вийшов до мене на герць під Манастирищем, коли я викликав тебе по лицарському?—

Чарнецький насупився. Він був людиною одважною і поважав старого козацького полковника за його лицарство та войовничий хист, але Богун був ворогом Польщі, і сього було досить, щоб Чарнецький шукав його смерти.

— Чому не взяв гетьманської булави, коли король доручав її тобі? Чи розумно ж ти гчинив?... Не взяв ти, узяв Тетеря. Присягни зараз на підданство королю та на вірну йому службу, і я верну тобі волю! —

— Не на те я, гетьман коронний, увесь свій вік з вами воював, щоб на старіст вам присягати. Вільним я був, вільним і вмерти хочу. —

— Ну, це твое діло. А все таки скажу тобі, що хоч ви козаки й не присягайте нам, а як були ви нашим бидлом колись, так і знову будете. —

Товариші Чарнецького зареготали!

— Віват ясновельможному! будуть бидлом, будуть! —

— Брешете, собаки! — гукнули разом Богун і Довбня. — Не діждуть і нащадки ваші, щоб козаки бидлом польським були! —

Напружилися в серця козаки, щоб порвати мотузки на руках та кинутися на ворогів своїх... Навіть ялини затрусилися від їх могучого поруху, але Чарнецький махнув рукою до своїх товаришів, і в ту ж мить пролунало більше десятка пострілів. Одгукнулися ті постріли луною по закутках темної діброви і зашуміли по розлогих віттях віковічних ялин... Геть кинулися налякані пострілами звірі та птахи від поганого місця, де скоїлася ганебна подія, і знову у діброві стало тихо, як у домовині.

Схилися до грудей сиві голови українських багатирів, погасли їхні очі, а могутні, волелюбиві душі їхні полинули у горішне царство шукати правди на тім світі.

Українське Видавництво в Катеринославі.

ВІДЕНЬ — КАТЕРИНОСЛАВ.

Кащенко А.	На руїнах Січі. Над Кодацьким порогом. Славні побратими. Запорожська слава. З Дніпра на Дунай. Зруйноване гніздо. Кость Гордієнко-Головко, останній лицарь Запорожжя. Борці за правду. Під Корсунем. У запалі боротьби. Подорож по Дніпрових порогах. Оповідання про славне Військо Запорожське Низове (ілюстрована історія Війська Запорожського).
А. Чайківський.	Козацька помста. (З часів панщини.)
Проф. Біднов В.	Запорожський Край. Історичний нарис.
Дорошенко Д.	З минулого Катеринославщини. Білоруси та їх національне відродження Оповідання про Ірландію. Закарпатські українці (про Угорську Русь та її долю).
Корнієнко.	Запорожський клад, казка.
Мамин-Сібіряк.	Казки й оповідання.
Рудченко.	Народні казки.
Я. Якуша.	Ґеоґрафія України. Підручник франц. мови. Ч. І. Аритметичний задачник для сер. і вищ. поч. школи.
Вуліх.	Короткий курс ґеометрії та збірник ґеометричних задач. Для вищих початкових і иньших шкіл.
Проф. М. Федорів.	Матеріяли до математичної терминоло́ґії.